T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİSATTA UMUT KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

EREN YILDIRIM
15710013

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MERAL UZUNÖZ

İSTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİSATTA UMUT KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

EREN YILDIRIM
15710013

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. MERAL UZUNÖZ

İSTANBUL
2019

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİSATTA UMUT KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

EREN YILDIRIM
15710013

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih: 22.05.2019
Tezin Savunulduğu Tarih: 21.06.2019
Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. Meral UZUNÖZ	
Jüri Üyeleri	: Prof. Dr. Melike Elif BİLDİRİCİ	
	: Prof. Dr. Özgür Ömer ERSİN	

İSTANBUL
HAZİRAN 2019

ÖZ

İKTİSATTA UMUT KAVRAMI ÜZERİNE BİR İNCELEME
Eren Yıldırım
Haziran, 2019

İktisat yazınında rasyonalite kavramı ve bu kavrama dayanarak oluşturulan çerçevelerin varsayımları üzerine birçok tartışma ve eleştiri mevcuttur. Bu eleştirilerin büyük kısmı ise iktisadi modellemedeki bireye atfedilen rasyonel muhakeme yeteneği ile rasyonel bir bilgi işleme süreci sonrasında ortaya çıktığı öne sürülen davranışların gerçek hayat iktisadında geçerli olmamasına odaklanır. Ana akım iktisadi yazında iktisadi beklentilere dair yapılan çalışmalar da rasyonalite kuramı ve varsayımlarını bir referans noktası olarak değerlendirip çerçevesini de bu noktadan hareketle oluşturmaktadır. Bu çalışmada iktisadi beklentilerin doğası ve beklentilere dair farklı yaklaşımlar ele alınmıştır. Daha sonra günlük hayatta beklentilere benzer anlamlarda kullanılan iyimserlik ve umut kavramlarının doğası üzerine tartışılmıştır. İktisat yazınındaki genel kabul görmüş beklenti hipotezlerinin aksine iyimserlik ve umut kavramlarının da beklenti oluşturma düzenine etki ettiği önermesi, felsefe, sosyal psikoloji, bilişsel bilim gibi çeşitli farklı alanlardan sağlanan katkı ile davranışsal iktisat çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda umut kavramının bir duygu ve düşünce biçimi olarak beklenti oluşturma ve karar alma sürecine etkisi teorik düzlemde analiz edilmiştir. Özellikle ikili süreç teorilerinin ortaya koyduğu beynin rasyonel muhakeme yetisi ile deneyimsel bilgi işleme süreci arasındaki ayrım ve karşılıklı ilişki iktisadi beklentiler ve karar almaya dair ana akım teorilerin çerçevesinin bu süreçleri anlamak açısından yetersiz kaldığını göstermektedir. İktisadi yazındaki bu önemli eksikliğin giderilmesi için duyguların doğasının beklenti ve karar alma düzenini etkilediği ve beyindeki deneyimsel sürecin rasyonel sistem ile birlikte ve rasyonel sistemi destekleyen bir şekilde çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Duygular ve duygulanıma dayanan deneyimsel sürecin, beyinde istemsiz ve bilinçsiz şekilde işleyen mekanizması yerleşik inancın aksine iktisadi beklentileri oluştururken ve karar alırken bireyin etkin bir süreç işletmesini sağlamada önemli role sahiptir. Bu açıdan iyimserlik ve umut kavramları, beklenti ve karar alma sürecinde, duygulanımsal yönü de göz önüne alınan ve önemli bir faktör olarak ele alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Umut, Davranışsal İktisat, İyimserlik, Beklentiler, Bilinç, Duygular

ABSTRACT

A RESEARCH ON NOTION OF HOPE IN ECONOMICS

Eren Yıldırım

June, 2019

There are many debates and criticism in economics literature directed to the notion of rationality and assumptions of related frameworks which based on rationality concept. Most of the those criticism focuses on the hypothesis that claims about rational human judgment ability attributed to individual and behavior arised from rational information processing mechanism are not valid in real-life economics. In the mainstream economic economic literature, the studies on economic expectations constitute the rationality theory and its assumptions as a point of reference and form the framework accordingly. In this study, the nature of economic expectations and different approaches to expectations are analyzed. Then nature of notions of hope and optimism which are referring similar meanings to expectations in daily life are discussed. Contrary to the widely accepted expectation theories in economics, proposition that hope has an effect on the expectation formation has been evaluated within the framework of behavioral economics with contributions from various fields such as philosophy, social psychology and cognitive science. In this context, the effect of the concept of hope as a form of emotion and a way of thinking on the process of creating expectations and decision-making is analyzed on the theoretical level. The distinction and interdependence between the rational reasoning of the brain and the experiential process of information processing, especially those of the dual process theories, shows that the framework of economic expectations and established theories of decision-making is insufficient to understand these processes. In order to overcome this important deficiency in economic literature, it is concluded that the nature of emotions affect the expectation and decision-making formation and the experiential process in the brain works in a manner that works together with and supports the rational system. The involuntary and unconscious functioning of the experiential process based on affect and emotions in the brain has an important role in providing an effective process operation of the individual while creating economic expectations and making decisions unlike established belief. In this respect, the concepts of optimism and hope should be considered as an important factor in the process of expectation and decision-making, taking into account the affective aspect.

Key Words: Hope, Behavioral Economics, Optimism, Expectations, Cognition, Emotions

ÖN SÖZ

Bu tez çalışmasının konusunun ortaya çıkmasının sebebi sadece akademik bir soruna çözüm getirmek değil, tüm bireylerin hayatının belirli kısımlarında bilinçli veya bilinçsiz şekilde hissettiği umut kavramının kişisel olarak hayat hikayemde yaptığı önemli etkidir. Hayatın kötü yanlarıyla başa çıkmak, kendimin daha iyi bir versiyonunu oluşturmak için motivasyonumu ve yolumu kaybettiğimi düşündüğüm ve hissettiğim anlarda umut, her zaman zifiri bir karanlık içinden küçük bir ışık yakıp beni geleceğe dair eylemliliğe çağırdı.

Umut gibi geniş içeriğe sahip ve tanımlanması zor bir kavramı iktisadi beklentiler ile ilişkilendirmek en az kavramın doğası kadar zor ve sabır gerektiren bir süreç oldu. Bu süreçte tez çalışmamın tüm aşamalarında hem insani hem de akademik desteğini esirgemeyen, fikir ve çalışma prensiplerime özgürlük alanı yaratan tez danışmanım Prof. Dr. Meral Uzunöz'e teşekkür ederim.

Çalışmam süresince heyecanlı fikirlerimi, tereddütlerimi, hislerimi paylaştığım, beni tez çalışmam konusunda motive eden ve kahrımı çeken aileme ve tüm dostlarıma da teşekkür ederim.

Çalışmamı, kötü zamanlarda hayata dair umudumu ve enerjimi yeniden bulmamı sağlayan aileme ithaf ediyorum.

İstanbul; Haziran, 2019 Eren YILDIRIM

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **viii**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **ix**
KISALTMALAR ..... **x**
1. GİRİŞ **1**
2. UMUT KAVRAMININ KÖKENİ **9**
2.1. İyimserlik ve Beklenti Kavramlarının Tanımları 11
2.2. Umut ve İyimserlik Kavramlarının Ayrıştırılması 14
2.3. Felsefede Umut Kavramı 16
2.4. Psikolojide Umut Kavramı 20
2.4.1. Umudun Ölçülmesine Yönelik Çalışmalar 23
3. İKTİSADİ BEKLENTİ TEORİLERİNİN KISA BİR GEÇMİŞİ **27**
3.1. Adaptif (Uyarlanmış) Beklentiler 29
3.2. Rasyonel Beklentiler 31
3.3. Hayvani İçgüdüler (Animal Spirits) 36
3.4. Sınırlı Rasyonellik (Bounded Rationality) 41
3.5. Beklenti Teorisi (Prospect Theory) 45
3.5.1. Beklenen Fayda Teorisi (Expected Utility Theory) ve Subjektif Beklenen Fayda Teorisi (Subjective Expected Utility Theory) 46
3.5.2. Beklenti Teorisi ve Karar Alma 49
3.6. Heterojen Beklenti Teorisi ve Öğrenme Mekanizmaları 55
4. DENEYİMSEL VE BİLİŞSEL SÜREÇLER AYRIMI, DAVRANIŞSAL İKTİSAT VE BEKLENTİLER **59**

4.1. Duygu Araştırmalarının Arka Planı, Bilinç ve Davranışsal İktisat.....59
4.2. Duyguların Doğası: Kalp ve Akıl 61
4.3. İkili Süreç Teorileri (Dual Process Theories) 63
4.3.1. Bilişsel-Deneyimsel Öz Teori (Cognitive-Experiental Self-Theory).....64
4.3.2. Sezgisel ve Planlı Düşünce Sistemleri.....66
4.4. Beklenti ve Karar Almanın Bilinçdışı Yönü: Duygulanım ve İktisat 69
4.5. Bedensel (Somatik) İşaretçiler Hipotezi.....69
4.5.1. Bedensel İşaretçilerin Yapısı ve Karar Alma Sürecine Etkisi 71
4.6. Duygulanım Kısayolu (Affect Heuristic) 73
4.6.1. Duygulanımın Olumsuz Yönü 76
4.7. Bilgi Olarak Duygulanım Yaklaşımı (Affect-as-Information Approach).....77
4.8. His Olarak Risk Hipotezi (Risk-as-Feelings Hypothesis) 79
5. KURGUSAL BEKLENTİLER VE UMUDUN EKONOMİK YÖNÜ 83
6. SONUÇ.....87
KAYNAKÇA.....90
ÖZ GEÇMİŞ 106

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Deneyimsel ve Rasyonel Sistemlerin Özellikleri 64

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Snyder'e Göre Umut Sürecinin İşleyişi 22
Şekil 2: İyimserlik ve Beklentilerin Düzeni.....40
Şekil 3: Hipotetik değer fonksiyonu.....53
Şekil 4: Beklenen Fayda Teorisi ve Beklenti Teorisinin Karar Ağırlıklandırma Fonksiyonları.....54
Şekil 5: Kahneman'ın İkili Bilişsel Süreç Yaklaşımı.....67
Şekil 6: Risk ve Getiri Algısına Göre Duygulanımın Değerlendirme Sürecine Etkisi 75
Şekil 7: Beklenen Duyguları İçeren Sonuççu Yaklaşım 80
Şekil 8: His Olarak Risk Yaklaşımı 81

KISALTMALAR

AB : Adaptif Beklentiler
BDÖT : Bilişsel Deneyimsel Öz Teori
BFT : Beklenen Fayda Teorisi
BİH : Bedensel İşaretçiler Hipotezi
BOD : Bilgi Olarak Duygu
Hİ : Hayvani İçgüdüler
K&T : Kahneman ve Tversky
RB : Rasyonel Beklentiler
SFT : Subjektif Fayda Teorisi
TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu
URDD : Uyarlanmış Rasyonel Denge Dinamikleri
VNM : Von Neumann - Morgenstern

1. GİRİŞ

Antik çağdan günümüze, insanoğlu, birçok felsefi olgu ve kavram üzerine akıl yürütmüş ve bu olgu veya kavramların yapısını ortaya koymaya çalışmıştır. Somut çerçevede fizik kurallarına dayalı olan ya da umut, ütopya, inanç gibi soyut temelli kavramlar felsefi açıdan birçok farklı değerlendirme yöntemleri ile ele alınmıştır. İnsanlık tarihinde bilimin gelişmesi sürecinde dönemsel olarak etkin olan teori ve yöntemler, felsefi kavramların değerlendirilme şekline etki de etmiştir. Örneğin inanç sistemlerine bağlı kavramlar üzerine geliştirilen teorilerin ortaçağda günümüz dünyasından çok farklı olduğunu söylemek iddialı bir varsayım olmayacaktır. Modern bilimin gelişmesi sürecinde bir köşe taşı olan rasyonalite kuramı da felsefi kavramların ele alınış biçimini bu farklı yaklaşımları kökten etkileyen bir şekilde değiştirmiştir. Kavram ve olguların değerlendirilmesi sürecinde rasyonalite kuramının çizdiği çerçeve bir referans noktası olarak kabul edilmiştir. Buna göre rasyonel olarak değerlendirilemeyen felsefi kavramlar veya metafizik olarak kategorize edilen olgular pozitif bilimlerin araştırma alanı açısından tartışmalı bir düzlemdedir.

Sosyal bir bilim olarak nitelenen iktisat açısından tarihi olarak ele aldığımızda, rasyonalite kuramı çerçevesinde değerlendirilemeyen kavramların doğa bilimlerinden çok farklı olmayacak ve felsefi olarak metafizik nitelemesine benzer bir şekilde, genellikle araştırma konusu dışında tutulması veya etkilerinin göz ardı edilmesi durumu söz konusudur.

İnsanın duygu, düşünce ve inanç eğilimlerine temel seviyede etkisi olan umut kavramı da içerisinde rasyonalite kuramına aykırı unsurlar barındırdığından ve doğasının karmaşıklığı nedeniyle iktisat yazınında sistematik olarak çok fazla ele alınan bir kavram olmamıştır.

Son yıllarda davranışsal iktisat alanın gelişmesi ve daha fazla araştırma alanı bulması ile birlikte insanın iktisadi hayata katılımına, beklenti ve karar alma süreçlerine etki eden, irrasyonel olarak nitelenen kavramlar daha sık araştırma konusu olmaya başlamıştır. Bu gelişme, sosyal bir bilim olarak nitelenen iktisat bilimi için

toplumsal ve bireysel problemlerin çözümüne daha fazla katkı sağlama potansiyelini ortaya çıkarsa da, araştırma konusu olan problemlerin felsefi ve psikolojik kökenlerin daha derin ele alınması ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. Bu noktadan hareketle umut kavramını felsefi ve psikolojik kökenleri ile değerlendirmek ve iktisat bilimi yazınında yer alan beklentiler, istekler, iyimserlik, zaman gibi kavramlarla ilişkisini ortaya koymak, davranışsal açıdan bir kavram ve araştırma alanı genişlemesine katkı verecektir.

Bilişsel, duygusal ve sosyal olarak karmaşık bir canlı olan insan, iktisadi karar alma sürecinde, gelecek iktisadi olayları olumlu şekilde etkileyebilmek için, yoğun bir enerji harcamaktadır. Bu süreçte umudun eylemleri, çabaları, kararları ve sonuçları etkileme potansiyeli mevcuttur. Beklenti oluşturma, karar alma ve bu karara göre eylemler gerçekleştirme, gelecekte oluşması beklenen olumlu bir değişim arzusundan kaynaklanmaktadır ve bu yönelimin bireyde oluşmaması durumunda umutsuzluk hissi ortaya çıkacaktır (Lyybbert, Wydick, 2016).

Umudun ve iyimserliğin arzulardan kaynaklanan bir eğilimle bireyin eylemlerini mi etkilediği yoksa bireyin motivasyon düzeyine ve muhakeme yeteneğine bağımsız bir katkı mı yaptığı sorusu önemlidir. Bu açıdan eğer umudun pratik olarak akla katkı sağlamadığı fakat yine de bireyi motive ettiği önermesi, umudun rasyonel eylemlerinden sapmaya neden olması sorununu ortaya çıkarır. Umudun tarihsel olarak gelişiminde zaman faktörü ve bu faktörün insanın eylemliliği ile ilişkisi önemli yer tutar. Eğer bireyin içinde bulunduğu mevcut durumda durumun değişken olmadığı algısı hakimse umut epistemik bir belirsizlikten kaynaklanıyormuş gibi değerlendirilir ve insan mutluluğu üzerinde karmaşık ve çelişkili etkileri vardır (Bloeser, Stahl, 2017). Bu tip çelişkili etkilerden dolayı ve genelde bireysel yönü dolayısıyla çok fazla kamuya açık olarak tartışılan bir kavram değildir fakat modern psikoloji ve psikiyatriden çok daha önce umut kavramı filozoflar ve şairler tarafından insanın zihinsel sağlığı için önemli görülmüştür (Menninger, 1959).

İyimserlik ve umut kavramlarının iktisadi süreç ve davranışlara etkisini değerlendirirken bu kavramların ana akım iktisat yazınında tarihsel olarak var olan varsayımlarla ve iktisadi insan modeliyle ne kadar uyumlu olduğu sorusunu sormak gerekir. Bu soruyu yanıtlamaya çalışırken de iyimserlik ve umut kavramları üzerine çalışmalarda bulunan farklı disiplinlerden yararlanmak gerekmektedir çünkü iktisat yazınında yerleşik yöntemler, içinde irrasyonel boyutlar barındıran kavram ve

konseptlerin doğasını ve işleyişini anlamak açısından tek başına yeterli görülmemektedir. Bu bağlamda özellikle 1980 ve sonrasında iktisadi yöntemde gerçekleşen değişimler ve farklı disiplinler ile bu disiplinlerin araştırma yöntemlerinin iktisat yazınına dahil edilmesi iktisadi düşünce ve yöntemdeki çoğulcu yaklaşımları artırmıştır. Özellikle davranışsal ve deneysel iktisat hem yeni teorilerin öne sürülmesinde hem de bu öne sürülen teorilerin hipotezlerinin test edilmesi açısından yeni perspektifler sağlamaktadır.

İktisat yazınında insan davranışı, bu davranışları etkileyen psikolojik faktörler ve rasyonalitenin sınırları üzerine fikirlerini öne süren Ludwig von Mises'in görüşleri, iktisat literatüründe neo klasik okul içinde yer almasa da ana akım iktisadın bir bilim olarak temel varsayımlarını anlayabilmek açısından önemlidir. Mises (1949, 12), insanın eylemlerinin amaçsal bir davranış olduğunu öne sürer. Mises'e göre bireyin eylemleri irade ile uygulanmaya başlanır ve eylemlilik seviyesi ile belirlenir. Bireyin egosunun anlamlı bulduğu bir uyarıcıya ve içinde bulunduğu çevresel şartlara bağlıdır ve ayrıca evrenin hayatınında belirleyici olan belirli bir durumu üzerine bilinçli bir uyarlama içerir (Mises, 1949, 12). Mises bilinçli veya amaçsal davranış ile bilinçsiz davranış arasında keskin bir ayrım olduğunu iddia eder ve bu iki tip davranış arasındaki ayrımın sadece dışarıdan gözlemlendiğinde bilinçli veya bilinçsiz olup olmadığının anlaşılamaması durumunda birbiri ile ilişki olabileceğini düşünür. Buradan yola çıkarak bilinç ile bilinçsizliğin ayrı olduğunu belirtir ve bilinçsiz davranışın vücudun organlarının ve hücrelerinin dış dünyaya bağlı gerçeklerden farklı olarak geliştiğini söyler. Mises'in tüm bu varsayımları onu iktisat biliminin çalışma alanın sınırına götürür. Mises'e göre iktisat biliminin araştırma alanı insan eylemine neden olan psikolojik faktörler değil insan eyleminin kendisidir ve bu sebeple iktisat bilimi veya prakseoloji psikolojiden ayrışır. Mises'e (1949) göre:

> "Psikoanalitik bilinçaltı praeksolojik değil psikolojik bir kategoridir. Bir eylem ister net bir mantıksal düşünme sonucu ister farklı alt bölgelerden, unutulmuş hatıralar ve bastırılmış hislerden doğmuş ve iddia edildiği gibi iradeyi yönlendiriyor olsun, insan davranışının doğasını etkilemez."

Mises, insan davranışının temel motivasyonun kendi arzularına ulaşmak olduğunu iddia eder ve insan davranışındaki bireysel farklılıkları kabul etmekle birlikte bu bireysel farklılıklardan doğan farklı davranışların rasyonel insan davranışını etkilemediğini ve bir veri olarak kabul edilmesini gerektiğini belirtir. Mises'in yaptığı bir diğer önemli ayrım ise duygusal eylem ile diğer eylemler ayrımıdır. Mises'e göre

duygular değerlemeleri yanıltır. Sakin bir mantığa dayanan düşünce durumunda olan bir birey, tutku ile motive olan birine göre hedefini daha arzu edilebilir bulabilir ve bu hedefi gerçekleştirmek üzere daha fazla yüke katlanabilir. Aslında Mises'in bu duygusal davranış tanımı hem psikoloji hem de davranışsal iktisadın duygulara bakış ile genel olarak uyumlu olsa da Mises bu tip davranışların motivasyonun ve içsel süreçlerin iktisadın araştırma alanına dahil olmadığını iddia eder. Çünkü bu tip duygusal uyarım altındaki davranışların rasyonel ve mantıklı bir düşünce süreci ile değerlendirilip iktisadi olarak rasyonel bir çerçeveye bireyin mevcut değerlendirme kapasitesi ile ulaşabileceğini düşünür.

Mises (1949) nedensellik ile tecrübe arasında bir ayrım olduğunu ve dışsal dünyada gerçekleşen fiziksel, kimyasal evren ile içsel dünyada gerçekleşen düşünce, his, değerlendirme ve amaçsal davranış gibi psikolojik kavramların metodolojik dualizm oluşturduğunu düşünür. Mises bu iki evren arasındaki ilişkinin kendi dönemindeki mevcut bilgi birikimine dayanarak ilgisiz olduğunu belirtir. Fakat günümüz dünyasında artık Mises'in bu iki evreni arasındaki ilişkinin insan davranışına nasıl yansıdığı ve nasıl işlediğine dair sınırlı da olsa bilgiler mevcuttur ve özellikle psikoloji ve bilişsel bilim gibi alanlardaki gelişmeler her iki evren arasında bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.

Mises amaçsal insan eyleminin zıttının irrasyonel davranış olmadığını fakat vücudun hücre ve organlarıyla dışsal bir uyarıcıya verdiği, mantıksal düşünme sürecinden geçmeyen tepkilerin amaçsal insan davranışının zıttı olduğunu söyler. Bu açıdan bilimin her zaman rasyonel olması gerektiğini ve olduğunu söyler. Ayrıca iktisat veya praeksoloji açısından, insan davranışının, o davranışın temelinde yatan motivasyon, sebep ve hedeflerden bağımsız olarak ve evrensel olarak tüm bireylere genişletilebilecek şekilde olduğunu söyler. Mises'in bu yaklaşımının ana akım iktisadın rasyonalite açısından bilimsel yaklaşımını özetlediğini söyleyebiliriz.

İktisadın bağımsız bir bilim olarak gelişmesi ve insana dair araştırmalar yapan diğer alanlarla olan etkileşimi, insan davranışlarına dair iktisat yazınındaki tarihsel olarak değişen farklılıkları da ortaya çıkarmaktadır. Özellikle psikoloji alanında davranışsalcılık yaklaşımının gelişmesinden önce psikoloji alanında çalışan bilim insanları zihinsel durumlarla ilgili çeşitli savlar sunuyorlardı. Buna benzer olarak klasik ve erken dönem neo klasik iktisatçılar da bilişsel ve duygulanımsal süreçlere birçok atıf yapar çünkü insan doğasına dair oluşturdukları konsept karmaşıktır ve bu

açıdan geç dönem neo klasik iktisatçılarla ayrıştırılması gereklidir (Angner, Loewenstein, 2007). Erken dönem rasyonel düşünce algısı birçok irrasyonel veya hatalı davranış türünü de içerir (Mandler, 1999, 77).

18. ve 19. yüzyılda gelişen fizyolojinin, insan vücudunu bir makine olarak değerlendiren görüşü erken dönem iktisatçılar tarafından benimsenmiştir. Daha sonra psikolojinin bağımsız bir disiplin olarak gelişmesi ve fizyolojinin insan vücudunu bir makine gibi değerlendiren görüşünün psikologlar tarafından insan beynine uyarlanması ile iktisatçılar da duyumsama, uyarıcılar ve tepkileri kabul eden bir çerçeve içerisinde teorilerini geliştirmişlerdir (Sent, 2004). 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında psikolojide gerçekleşen Freudyen dönüşüm ile fizyoloji temelli mekanik görüş psikoloji alanında terk edilmiş ve bilinçaltı ve geçmiş tecrübelerin etkisinin önemi artmıştır. Bu duyumsama, uyarıcılar ve tepkileri kabul eden çerçevenin mekanik görüşünün terk edilmesi iktisatçıların psikolojiyi daha az değerli görmesine veya gözardı etmesine neden olmuştur (Sent, 2004). Son yıllarda ise yeni davranışsal iktisat açısından da bir erken dönem ile sonraki dönem ayrımı yapmak mümkündür. Erken dönem davranışsal iktisatçılar, bilişsel hataların karar alma düzenine etkisi üzerine odaklanmışken, özellikle doksanlı yılların ikinci yarısından itibaren davranışsal iktisatçılar, duygu ve duygulanımın bireyin karar alma düzeninde oluşturduğu etkiler üzerine yoğunlaşmaya başlamışlardır (Angner, Loewenstein, 2007). Şunu da belirtmek gerekir ki 90'lı yıllar ve sonrasında sadece davranışsal iktisat açısından bir değişim değil ana akım ve alternatif iktisat yazını açısından da kompleksite, çevresel konular, deneysel yöntemler gibi alanların içselleşmesi süreci söz konusudur.

İktisadi insan (Homo economicus) ünvanı temelde rasyonel olan iktisadi ajanlar için kullanılan bir ünvandır. Neoklasik iktisat anlayışı bu iktisadi insan tiplemesine dayanır ve ideal varsayımları altında tam düzenli tercihler, tam bilgi, sınırsız hesaplama gücünü barındırır. İktisadi insan varsayımına göre iktisadi bir ajan seçim yaparken kendi tercihini tatmin eden durumu tercih eder ve bu açıdan rasyonalite, tercihlerin kaynağının ne olduğunu veya değerliliğini sorgulamadan hedefe yönelik bir davranışını ifade eder. Bu açıdan rasyonel iktisadi insan bir tür fırsat avcısıdır ve hiçbir zaman ihtiyacı olandan fazlasını ödemez veya mevcut fiyattan alabileceği miktarın daha azına razı olmaz. Bu şekilde betimlenen bir iktisadi insan evrensel bir geçerliliğe sahip olur (Hargreaves-Heap, Hollis, 1987).

Standart iktisadi yaklaşım insan davranışını incelerken üç temel gerçekçi olmayan varsayıma dayanır. Bunlar; sınırsız rasyonellik, sınırsız irade ve sınırsız bencillik varsayımlarıdır (Mulailathan, Thaler, 2000). İktisat ayrıca insanların hesaplama odaklı, duygusal olmayan maksimize hedefiyle hareket eden bir canlı (homo economicus) olduğunu varsayar. Böyle bir varsayımlar dizinine göre dizayn edilen iktisat teorisi ise davranışçı olmayan bir teoridir ve bu yüzden psikoloji ve bilişsel bilim gibi alanların insan davranışına dair yaptığı çalışmalar, neoklasik temelli iktisat yazınında gözardı edilir. Davranışsal iktisat ise neoklasik okulun varsayımlarına dayanan bir insan davranışının geçerli olmadığını ortaya koymak için ampirik ve deneysel çalışmalarla gelişmiştir. Bu yaklaşımla ortaya çıkan davranışsal iktisadın iki temel içeriği vardır. Bunlar;

1.Standart iktisadi modelden ayrışan insan davranışını tanımlamak,

2.Standart modelden ayrışan insan davranışının ekonomik bağlamda önemini göstermek (Mulailathan, Thaler, 2000).

Bu iki temel araştırma sorusundan yola çıkan davranışsal iktisada göre bireyler üç farklı yolla standart iktisadi modelden ayrışırlar. Buna göre;

1.İnsanlar bilişsel olarak sınırlı varlıklar olduğu için sorun çözme kabiliyetleri de sınırlıdır. Bu durum sınırlı rasyonellik ile ifade edilir.

2.Bazen insanlar uzun vadede kendileri için en iyi olan alternatifi seç(e)mezler. Bu durum sınırlı irade gücü ile ifade edilir.

3.Bazen insanlar kişisel çıkarlarını bir kenara bırakarak başkalarına yardım edebilirler. Bu durum ise sınırlı kişisel çıkarı ifade eder (Mulailathan, Thaler, 2000).

Rasyonaliteden sapmalar ise hem muhakeme hem de seçim sürecinde gerçekleşir. Bu tip sapmalara örnek olarak aşırı güven, iyimserlik, kısayollar gibi örneklerle ifade edilebilir (Mulailathan, Thaler, 2000).

Bu çalışmada bilinç ve bilinçdışı süreçleri incelerken, F. Hayek'in (1952, 132) zihin tanımı ile bilinç arasındaki farktan yola çıkılmıştır. Bu ayrım zihinsel süreçlerin sadece bilinçli değil bilinçsiz kavram ve olguları da içerdiğini söylemektedir. Hayek'in bilinçli zihinsel süreçler sonucu oluşan davranışlar ile bilinçsiz süreçler sonucu oluşan davranışlar arasındaki yaptığı ayrım ikili süreç teorileri ile de bu ayrım açısından uyumlu gözükmektedir. Hayek (1952, 133) bu durumu:

> "Öznel tecrübemizden bildiğimiz üzere vücudumuzun istemli olarak kontrol ettiği eylemler ile kontrolümüz olmadan gerçekleşenler arasında farklılıklar vardır ve biz bu bilgiyi diğer insanların benzer farklı davranışlarını ayrıştırmada kullanırız."

şeklinde özetler.

Hayek'e (1952, 134) göre bir zihinsel aktiviteden doğan davranışın bilinçli olup olmadığını belirlemek için üç temel kriter vardır. Buna göre birey eğer:

1.Ne yaptığına dair açıklama getirebiliyorsa,

2.Bilinçli olarak yaşadığı diğer olaylarla ilgili tecrübeleri göz önüne alabiliyorsa,

3.Sadece anlık algısına göre değil mevcut durum tarafından uyarılan bağlantılı diğer görsel ve bilgilerin içerildiği geniş bir kapsama yöneliyorsa bilinçli bir davranış gerçekleştiriyor demektir.

Bir zihinsel aktivitenin tamamıyla bilinçli zihinsel süreç mi yoksa bilinçsiz zihinsel süreç mi olduğunu göz önüne alırken ayrıca tam bilinç ile tam bilinçsizlik arasında çeşitli farklı yoğunluklarda yarı bilinçli aktivitelerin olduğunu da belirtmek gerekir. Bu açıdan umut kavramının duygulanım ile ilişkisini de göz önüne aldığımızda yarı bilinçli bir aktivite sınıfa girebileceğini söyleyebiliriz. Çünkü matematiksel beklentilerin aksine umut eden bir birey ilgili zihinsel sürece duygularını ve geçmiş yaşamındaki tecrübelerinin olumlu ve olumsuz uyarıcılarını da dahil eder ve bu durum ile birlikte umut ettiği olay veya durumun salt olasılıksal hesabını değil arzu ve yöneliminin şiddetini de sürece dahil etmiş olur.

Davranışsal iktisadın, ana akım iktisat teorisinden neo klasik karar teorisi ve beklenen fayda teorisi temelinde ayrıştığı unsurları, Matthew Rabin (2002), üç temel noktada özetlemiştir. Buna göre standart olmayan tercihler, standart olmayan düşünceler ve standart olmayan karar alma süreçleri davranışsal iktisadın neo klasik beklenen fayda teorisinden ayrıştığı noktalardır. Burada standart olmayan tercihler fayda fonksiyonuna göre yapılan seçimlerden sapan durumları ifade etmektedir ve örneğin altruizm, karşılıklılık gibi sosyal tercihler ile bugünkü getiriyi gelecekteki getireye tercih etme gibi zamansal tercihler bu tip standart olmayan tercihlere örnek verilebilir. Standart olmayan inançlar ise karar alma sürecinde olasılık hesabına dayanan karar almadan uzaklaşılan durumları ifade etmektedir. Buna örnek olarak ise aşırı güven ve küçük sayılar kanunu örnek verilebilir. Standart olmayan karar alma sürecine göre ise karar almanın birey tarafından maksimizasyon ilkesine göre

gerçekleşemeyen durumları ifade etmek için kullanılır. Bu tip standart olmayan karar alma sürecine çerçeveleme etkisi ve zihinsel kısayollar örnek olarak verilebilir.

Davranışsal iktisadın çalışma alanlarını tam anlamıyla ayırmak mümkün olmasa da davranışsal iktisat araştırmalarında yer alan şu şekilde temel bir ayrım yapmak mümkündür:

1.Kısayolların analiz edilmesi,

2.Zamansal tercihler

3.Altruizm, adalet gibi kavramlar,

4.Duygular,

5. Mutluluk araştırmaları (Kersting, Obst, 2016).

İktisatçıların insan doğasına dair yaptığı varsayımlar, psikolojik ve davranışsal açıdan değerlendirildiğinde birçok açıdan hatalı gözükmektedir. İnsan doğasına dair iktisatçıların yaptıkları varsayımlardan bazıları, bireyleri; Bayesian bir bilgi işleyicisi, iyi tanımlanmış ve tutarlı tercihlere sahip olan, beklenen faydayı maksimize eden, geleceğe dair refahını üstel olarak iskonto eden, bencil olan, değişimlerden etkilenmeden nihai sonuçlara gören tercihlerini oluşturan bir şekilde tanımlamıştır (Rabin, 2002). Bu varsayımların temel alındığı ana akım iktisat teorilerinden bazıları da varsayımların insan davranışını yansıtan özelliklerinin isabetsiz olması sebebiyle gerçek hayat iktisadi problemlerine çözüm üretme konusunda düşük performans sergilemektedir.

2. UMUT KAVRAMININ KÖKENİ

Umut kavramı insanlığın yazıyı keşfinden günümüze kadar gerek akademik yazında gerekse sosyal hayatta birçok farklı alanda kullanılmıştır. Umut kelimesinin bireysel ve toplumsal düzeyde çağrıştırdığı anlamlar da bu duruma paralel olarak coğrafi, kültürel, sosyal ve politik farklılıklara göre değişiklik göstermektedir. Umut kavramının toplumsal ve bireysel düzeyde karşılığı olan anlamları tüm insanlık tarihini ve farklılıkları gözeterek analiz etmek mümkün gözükmese de kavramın evrensel çerçevesini oluşturmak ve farklı umut anlamlarını sistematik bir şekilde ortaya koymak bu çalışmanın ilerleyen bölümleri için önem arz etmektedir. Umut kavramının dilbilimsel açıdan anlamını ortaya koyabilmek ve benzer kavram ve ifadeler ile karşılaştırmak da çalışma açısından faydalı olacaktır.

Bu amaçla ilk olarak umut kavramının sözlük anlamı ortaya konacak, daha sonra da umut kavramının günlük ve akademik kullanımda farklı anlamları değerlendirilecektir. Son olarak umut kavramının iyimserlik, pozitif beklentiler gibi benzer kavramlarla karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılacaktır.

Umut kavramı Türk Dili Kurumu büyük Türkçe sözlüğünde "Ummaktan doğan duygu, ümit" ve "Olması beklenilen veya olacağı düşünülen şey" şeklinde tanımlanmıştır. Türk Dil Kurumu büyük Türkçe sözlüğündeki umut kelimesinin bu anlam karşılığından çıkarılacak ve analiz edilmesi gereken unsurlardan biri umut kavramının bir duygu olarak tanımlanmasıdır. Bir diğer önemli unsur ise umut kavramını fiili gerçekleşme ile bağlayan ve gelecek zamana atıf yapan beklenti kavramıdır. Türk Dil Kurumu'nun umut kavramına dair bu anlam karşılığı günlük ve akademik yaşamda kullanımda olan umut kavramlarını kapsayıcı, yeterli bir açıklama değildir. Bu çıkarım ile birlikte umudun bir duygu olup olmadığını ve geleceğe dair beklentiler ve olasılıklar ile ilişkisini daha derinlemesine çözümlemek gereklidir.

Günümüz dünyasının "lingua franca"sı olan İngilizce'de umut anlamına gelen "hope" kelimesinin Oxford sözlüğündeki birincil anlamı ise "Belirli bir şeyin gerçekleşmesi için hissedilen beklenti ve istek" olarak tanımlanmıştır. İkincil olarak ise arkaik anlamda "güven duyma hissi" olarak tanımlanmıştır.

Antik Yunan ve Roma günümüz sosyal bilimleri ve kurumları üzerinde derin bir etkiye sahiptir. Umut kavramının eski yunanca ve latince anlamlarını gözönüne almak umut kavramının tarihi serüveni açısından faydalı olacaktır.

Eski Yunancada umut kelimesinin karşılığı olarak kullanılan kelime *"elpis"* (ἐλπίς) kelimesidir. Burada ilginç olan ise eski Yunancadaki umut kelimesinin anlamının, günümüz İngilizce ve Türkçesinden farklı olarak, geleceğe dair pozitif veya negatif bir beklenti anlamı taşımasıdır (Bock, 2016). Eski Yunancadaki umudun negatif bir unsur barındırma olasılığı mitolojik anlatıdan kaynaklanmaktadır. Umut kavramına dair en eski anlatılardan bir Yunan mitolojisindeki *Pandora* hikayesidir. Bu mite göre *Prometheus, Zeus*'un ateşini insanlar için çalar ve *Zeus* ceza olarak *Pandora*'yı yeryüzüne gönderir. Hesiodos'un İşler ve Günler (1977, çev. Sabahattin Eyuhoğlu, Azra Erhat) adlı eserinde Pandora mitinin umutla bağlantısını şu şekilde aktarır:

"Eskiden insanoğullan bu dünyada
Dertlerden, kaygılardan uzak yaşarlardı,
Bilmezlerdi ölüm getiren hastalıkları.
Pandora açınca kutunun kapağını,
Dağıttı insanlara acıları dertleri.
Bir tek Umut kaldı dışarı çıkmadık
Kapağı açılan dert kutusundan.
Umut tam çıkacakken Pandora kapamıştı kapağı,
Böyle istemişti bulutları devşiren Zeus;
O gün bugündür insanların başı dertte,
Toprak belâ doludur, deniz belâ dolu,
Geceler dert doludur, gündüzler dert dolu,
Salgınlar başıboş dolaşır sessizce
Ölümlülerin çevresinde…"

Pandora'nın kutunun kapağını açması ve umudun kutu içinde esir kalması, dünya üzerine yayılan tüm kötülükleri ve hastalıkları da düşündüğümüzde, umut kavramına dair bilinen ilk hikayenin olumsuz taraflarını ifade etmektedir. Olumlu açıdan ise umut, dünya üzerine yayılan tüm kötülüklere rağmen geleceğe dair olumlu bir beklentinin oluşturulması ve hayatı devam ettirmeye yönelik bir motivasyon sağlaması açısından her ne kadar Pandora'nın kutusu içinde hapsolmuş olarak kalsa da, insanların hayatında yer almaya devam etmektedir.

Latince'de umut kelimesinin karşılığı olarak *"spes"* kelimesi kullanılmaktadır ve Antik Yunan'a benzer şekilde umudu temsil eden tanrıça "spes"'e atfedilmiş hem olumlu hem de olumsuz anlamlar bulunmaktadır. İyi talihi temsil eden tanrıça *spes*, özellikle tarımsal üretimden verimli mahsül bekleyen bireyler tarafından şans getirmesi için başvurulan bir tanrıça olmuştur.

2.1. İyimserlik ve Beklenti Kavramlarının Tanımları

Umut kavramı günlük hayatta birçok kez iyimserlik ve beklenti kavramlarıyla eşdeğer gibi değerlendirilmektedir. Zaman zaman da umut kavramı ile iyimserlik veya olumlu beklentilerin anlamlarının karıştırıldığı veya birbiri yerine hatalı bir şekilde kullanıldığı görülür. Tüm bu kavramlar, kelime anlamı ve günlük hayatta kullanımları açısından birbiri ile yakın ilişkili olsalar da herbirinin ortak ve farklı yönlerini ortaya koymak bu çalışma açısından önemlidir. İktisat yazınında da, umut kavramı doğrudan kavramın kullanılması ile analiz edilmemiştir. Beklenti ve iyimserlik kavramları sıklıkla kullanıldığından bu kavramların kökenlerini ve doğasını açıklama ihtiyacı vardır.

Beklenti kavramı Türk Dil Kurumu büyük sözlüğünde, "Gerçekleşmesi beklenen şey" olarak tanımlanmıştır. İkincil anlamı ise "Bireyin belli şart ve durumların alacağı biçimler veya kendisinden beklenenler konusundaki öngörüsü" olarak açıklanmıştır. Beklenti kavramının ingilizcedeki karşılığı olan *"expectation"* kelimesinin Oxford sözlüğündeki anlamı ise, "Bir şeyin olacağına ya da olabileceğine dair güçlü bir inanç." olarak açıklanmıştır. Kelimenin latince kökeni olan e*xpectare* kelimesi ise bekleyiş anlamı içerdiğinden geleceğe dönük bir içeriği refere etmektedir.

İyimserlik kavramının Türk Dil Kurumu sözlüğündeki karşılığı ise: "genellikle her düşünce ve işi iyi olarak değerlendiren bir tutum veya kişilik özelliği, nikbinlik, optimizm" olarak tanımlanmıştır. İyimserlik kelimesinin ikincil anlamı olarak ise: " Her şeyi en iyi yanından gören, her durumda iyi bir çıkış yolu uman dünya görüşü" anlam karşılığı verilmiştir. Buradan çıkarılacak sonuçlardan ilki iyimserliğin bir tutum veya kişilik özelliği olarak değerlendirilmesidir ki bu görüş psikoloji disiplininin kavramı ele alış şekliyle benzerlik göstermektedir. Bir diğer önemli çıkarım ise olaylar ve düşünceler için iyimserliğin mümkün olması kabulüdür. İyimserlik kelimesinin İngilizcedeki karşılığı olan *optimism* kelimesinin anlamı ise "geleceğe veya birşeyde başarılı olunacağına dair duyulan umut ve güven" olarak açıklanmıştır. Burada şunu

da belirtmek gerekir ki iyimserlik kavramının batı dillerindeki genel karşılığı olan optimism kelimesi, latince *optimum* yani 'en iyi olan' kelimesinden türemiştir.

İyimserlik kavramı farklı disiplinler açısından farklı anlamlarla açıklanır. Umut ve beklentiler kavramlarına benzer olarak iyimserlik kavramı için de tek ve evrensel olarak geçerli bir tanım yapmak mümkün değildir. Ayrıca iyimserliğin umut ve beklentilerle olan ortak ve farklı yönleri de ayrıntılı açıklamayı gerekli kılmaktadır. Bu bölümde iyimserlik kavramına farklı disiplinlerden yapılmış bazı tanımlamalar açıklanacaktır.

İyimserlik kavramı üzerine yapılan en kapsamlı ve açıklayıcı tanımlardan biri Tiger'ın (1979) "bir kişinin avantajına veya zevkine yönelik sosyal olarak arzulanan, sosyal veya maddi gelecekle ilgili beklenti ile ilişkili bir ruh hali veya tutum" tanımıdır. Bu tanıma göre iyimserliğin sosyal olarak istenmesi boyutu ile geleceğe dair zamansal bir beklenti içermesi yönü önemlidir. Ayrıca iyimserliği bir ruh hali veya tutum olarak tanımlamak, kavramın sadece düşünsel yönleri değil duygulanımla alakalı yönleri olduğunu da ifade etmektedir.

İyimserlik kavramı üzerine çeşitli çalışmalar yapan Bennett (2011), bu kavramı "İnsanlığın genel gelişimi ve ilerlemeye yönelik bir davranış özelliği" olarak tanımlamıştır. Bu tanıma ek olarak günlük (sıradan) bir iyimserlik tanımı kapsamında "geleceğe yönelik olumlu beklentilere sahip olma eğilimi" olarak bir tanım da yapmıştır (Bennett, 2011). Bennett'in bir diğer iyimserlik tanımı ise olasılık hesabını içerir. Buna göre; "beklenen geleceğin gerçekleşme ihtimalinin gerçekleşmemekten daha muhtemel olduğu inancı"şeklinde bir tanım olasılık hesaplaması içerdiğinden modellemeye daha müsait bir tanım olarak değerlendirilebilir (Bennett, 2011). Ayrıca bir başka iyimserlik türü olarak da daha geniş bir alana yönelik entelektüel bir iyimserlik tanımından bahsetmiştir. Bu tip geniş bir alana hitap eden bir başka iyimserlik tanımı ise küçük boyutlu iyimserlikten daha az belirli ve daha geniş olan beklentileri ifade eden tanımdır (Peterson, 2000). Peterson'a göre iyimserlik olumlu sonuçlara yönelik beklentileri içinde barınıdırır ve katı bir bilinç olarak değil farklı duygusal ve motivasyonel unsurlar içeren bir kavramdır. İyimserliğin katı bir bilinç ürünü olmaması ve normatif tarafı sonucu tek ve nesnel bir iyimserlik tanımı yapmak da mümkün değildir yani bir kişinin iyimser olması sağlayan bir neden bir başka kişinin kötümser hissetmesine neden olabilir. Peterson iyimserliği kişisel (özel) ve kamusal olmak üzere iki farklı boyutta değerlendirmiştir. Özel iyimserlik, bireysel bir

özellik olarak iyimserliği ifade ederken kamusal iyimserlik ise sosyal olarak iletilen, kişilerarası bir özellik olarak değerlendirilmiştir.

İyimserlik üzerine en kapsamlı ve en fazla atıf alan çalışmalardan biri olan Scheier ve Carver'ın çalışmalarında iyimserlik "zaman ve içerik olarak istikrarlı, tanımlayıcı özelliği olarak, iyi şeylerin kötü şeylerden daha fazla gerçekleşeceğine yönelik beklentiyi içeren bir kişilik özelliği" olarak tanımlanmıştır (Scheier ve Carver, 1992). Bu tanıma benzer bir yaklaşım olarak Andersson (2012) tarafından yapılan "iyi şeylerin gerçekleşeceğine dair istikrarlı bir beklenti" tanımıdır. Bu tanımların tamamında bulunan ortak özellik ise iyimserliğin olayların ve durumların daha iyiye gideceğine dair bireyde bulunan düşünce veya his durumudur. İyimserliğin bu motivasyonel yönü umut ve beklentilerde de yer almaktadır.

İyimserlik tanımlarının bireyin hayatının tamamını kuşatan veya belirli kısımları üzerine hissedilen iyimserliği açıklayan tanımlar da bulunmaktadır. Bu açıdan belirli bir anda hissedilen iyimserlik ile kişinin hayatının sona eriş şekline dair duyduğu iyimserlik arasında bir ayrım yapmak mümkündür (Bassett ve diğ., 2008). Bassett ve diğ. (2008) tarafından yapılan bu ayrıma göre anlık iyimserlik dar bir zamanda gerçekleşen olaylara yönelik iyimserliği ifade etmektedir. Anlık iyimserlik ile kişinin tüm hayatının gelişimi ve ilerlemesine dair duyduğu iyimserlik arasındaki farklılık, iyimserlik kavramının ölçülmesi, değerlendirilmesi gibi çalışmalara rehberlik etmesi açısından da önemlidir. Çünkü anlık iyimserliğin günlük olaylardan etkilenme ve değişiklik gösterme potansiyeli, beklenildiği üzere, yaşamın geri kalanı için hissedilen iyimserliğe göre daha fazladır ve bu tip anlık değişimlerin kişinin genel iyimserlik düzeyine etkisi de ayrıca değerlendirilmesi gereken bir konudur. Armor ve Taylor (2002) tarafından yapılan iyimserlik tanımına göre ise iyi bir olayın gerçekleşeceğine (algı olarak) yönelik tahmin şeklindedir. Armor ve Taylor'ın bu yaklaşımı iyimserliğin ayrıca bir tahmin boyutu olduğunu öne sürmektedir ve bu yaklaşım da diğer önemli iyimserlik tanımları ile uyumlu bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bassett ve diğ.'nin (2008) iyimserliğin gerçekçi olmayan yönüne yaptıkları vurgu da söz edilmeye değerdir. Bu gerçekçi olmayan iyimserlik tanımına göre, bir kişinin olumsuz bir olay yaşama olasılığını gerçekte olduğundan daha düşük algılanması durumudur.

İyimserliği yukarıda sayılan tanımlardan farklı bir yaklaşımla açıklayan Buchanan ve Seligman (1995) iyimserliği, insanların negatif olayları nasıl açıkladığı

şeklinde tanımlamıştır. Bu tip bir iyimserliğin, bireyin kişilik özelliklerine göre karşılaştığı olayları açıklama ve değerlendirme biçiminden bağımsız değerlendirmek pek mümkün olmayacaktır.

İyimserlik kavramının psikolojik temellerinin yanında sosyal, politik ve ekonomik boyutlarını ağırlıklı olarak değerlendiren Ernst Bloch'un (1954) *militan iyimserlik* kavramı da bahse değer önemli bir kavramdır. Bloch militan iyimserlik kavramı ile bireye ait iyimserlik halini salt bir düşünsel halden çıkarıp bu konseptin bireyin aktif olarak hedeflediği şeylerin gerçekleşmesinde rol aldığı bir iyimserlik süreci tanımlar. Yani birey iyimser olmakla kalmaz aktif olarak üzerine zihinsel faaliyette bulunduğu şeyin gerçekleşmesi için eyleme geçer. Ayrıca Bloch'a göre militan iyimserlik sadece bireysel bir düşünce sistemini değil topluluk olarak da siyasi bir eylemliliği çağrıştırır.

Bir başka iyimserlik türü ise Erik Erikson'un *uyumsuz iyimserlik* tanımıdır. Erikson'a (1994, 118) göre bir çocuğun gelişim sürecinde kendi istekleri ile çevresindeki insanların isteklerinin uyum sağlamadığı durumlarda bu tip bir uyumsuzluğu tam olarak anlayamamasından kaynaklanan iyimserlik türü uyumsuz iyimserliktir.

Tüm bu beklenti ve iyimserlik tanımlarından anlaşılacağı üzere bireylerin ve toplulukların beklenti ve iyimserliği nasıl algıladığı bu kavramların o birey veya toplumlarda nasıl işlerlik kazandığını da etkileyecektir. İktisat yazını açısından bu durum modellenmesi ve analiz edilmesi güç bir göreliliği çağrıştırmaktadır.

2.2. Umut ve İyimserlik Kavramlarının Ayrıştırılması

İyimserliğin geleceğe dair olumlu beklentileri çağrıştırması nedeniyle üzerine yapılan çalışmalarda umut ile sıklıkla eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Fakat bu iki kavram arasındaki ayrımdan bahseden çalışmalar mevcuttur. Bruininks ve Malle'nin (2005) aktardığı üzere Snyder ve diğ. (1997) umut teorisinde ve Averill' ve diğ. (1990) umuda yönelik çalışmasında iyimserlik ve umut kavramları farklı konseptler olarak ele alınmıştır. Snyder ve diğ. (1991)'ne göre iyimserlik sonuca yönelik beklentileri, umut ise yeterlilik beklentisi ile sonuç yönelik beklentinin birlikte var olduğu bir bir konsepttir. Averill ve diğ. (1990) göre umut bir duygudur ve bireyler gerçekleşme

olasılığını zayıf bulduğu olaylar için bile umuda sahip olabilir fakat iyimserlik olasılık hesaplamasına umuda göre daha fazla bağımlıdır.

Bruininks ve Malle (2005) umut ve ilgili konseptleri birbirinden ayırmak üzere bir test çalışması dizayn etmiş ve uygulamışlardır. Bu çalışmada ulaştıkları sonuca göre ise umut bireyler tarafından yüksek oranda bir duygu olarak tanımlanmışken iyimserlik ise bilişsel bir süreç olarak seçilmiştir. Buradan çıkarılacak sonuç ise umudun birey için önemli görülen bir olay veya durum için hissedilen bir duygu olduğudur ve birey genellikle bu tip bir durum üzerinde düşük seviyede kontrol yetisine sahiptir (Bruininks, Malle, 2005). İyimserlik açısından ulaşılan sonuç ise insanların bu kavramı istek ve ummak gibi benzer kavramlarla ilişkilendirmemesidir. Bu yüzden umut, iyimserlikten ayrı bir kavramdır (Bruininks, Malle, 2005). Ayrıca yine aynı çalışmada elde edilen bir diğer bulgu ise insanların iyimserliğe sahip olduğu şeylerin daha genel sonuçlara yönelik, umut ettiği şeylerin ise daha belirli sonuçlara yönelik olduğudur.

Umut ve iyimserliğin ayrıca kişinin sürece dair kontrol yetisi ile de ayrıştığını söylemek mümkündür. Buna göre hem umut hem de iyimserlik olumlu sonucun gerçekleşeceği üzerine bir beklentiyi içerir fakat iyimserlik için bahse konu olayın gerçekleşme olasılığına bağımlılık daha yüksektir (Bruininks, Malle, 2005).

Bruininks ve Malle (2005) çalışmalarında insanların umudu bir duygu olarak gördüğü bulgusuna ulaşmışlardır. Ayrıca çalışmadaki bulgulara göre umut gelecekte gerçekleşmesi istenilen sonuçları elde edebilmek için motive edici bir yöne sahiptir ve bireyler gerçekleşme ihtimali düşük olan hedefleri de umut ederler. Eğer bireyler gerçekleşmesini istedikleri şeyler üzerinde yüksek kontrole sahipse umut etmek yerine iyimser olurlar.

Bruininks ve Malle'nin (2005) çalışmasından elde ettiği ve bu çalışma açısından önemli olan son bir bulgu ise umudun, dilemekten arzu edilen hedefe yönelik yatırım yapılması ve eylemlilik gerektirmesi açısından ayrılmasıdır. Yani umut arzu edilen bir olay veya durumu salt fantezilerle kurgulamak değil, bu olay veya durumun gerçekleşmesi için bireyin eylemliliğe başvurduğu bir süreçtir.

Bruininks ve Malle'nin (2005) bu çalışmasıyla elde ettiği bulgulardan da anlaşılacağı üzere, iyimserlik umuda göre daha fazla bilişsel faktörleri içinde barındırırken, umut insanlar tarafından daha fazla duygularla ilişkilendirilmiştir.

Menninger'e (1959) göre umut, iyimserlik ve beklentilerden farklı olarak değerlendirilmelidir çünkü iyimserlik benliği önceleyen bir kavramken umut daha mütevazı ve geleceğe dair daha güçlü bir arayış olarak değerlendirilir. Menninger'e göre gerçeğe dayanmayan beklentiler yapıcı bir çaba ile önce umut ile yer değiştirir daha sonra da gerçeğe dayanan beklentilere dönüşür. Menninger'in bu ayrımının ne kadar isabetli olduğu tartışılır olsa da umudun geçmiş kötü tecrübelere ve mevcut anın olumsuz durumuna rağmen birey için ileriye yönelik bir arayış motivasyonuna destek sağladığı kesindir.

2.3. Felsefede Umut Kavramı

Diğer birçok temel felfesi kavramda olduğu gibi umut kavramının sistematik olarak analizini antik yunan felsefesinde bulmak mümkündür. Pandora miti ve umut kavramının kökeni açısından çalışmanın önceki bölümünde ifade edilen umut konseptinin genel olarak antik yunan felsefesindeki umut yaklaşımına da etki ettiğini söylemek mümkündür. Antik Yunan felsefesinde umuda dair temel yaklaşım, umudun iyimser bir düşünce yöntemi olarak hatalı şekilde oluşmuş veya edinilmiş bir duygu olduğu şeklindedir. Platon ve Aristoteles umut kavramı değerlendirerek umut ile mutluluk arasındaki ilişkiyi değerlendiren çeşitli düşünceler ortaya koymuşlardır. Platon umudu negatif bir şekilde değerlendirmiştir. Aristoteles ve Heraclitus gibi filozoflar ise umut kavramının olumsuz yönlerini belirtmekle birlikte bu duygunun insanın hayatının geri kalanında sağladığı motivasyonel etkiden dolayı ve mutluluğun da bu motivasyondan geçtiği düşüncesiyle gerekli bir duygu olduğu yönünde düşünceye sahiptir. Heraclitus'un umut kavramına dair söylediği: "Eğer bir kişi umut etmezse umut edilmeyeni de bulamaz çünkü ona ulaştıran bir iz ve yol yoktur." sözüyle umudun insanın hayatında yol gösterici rolüne vurgu yapmıştır.

Antik yunan felsefesinden sonra umut kavramını felsefi açıdan ele alan bir başka dönem ahlak ve din felsefesidir. Ahlak ve din felsefesinin dönemsel olarak tarihte uzun bir periyoda denk gelmesi ve birçok din ve ahlak anlayışı açısından farklı dünya görüşü, inanç, sosyal ve siyasi yapılardan etkilenmesi sebebiyle bu periyodun tüm ayrıntılarıyla irdelenemesi bu çalışmanın kapsamının ötesinde yer almaktadır. Bu sebeple daha sistematik ve etkili yaklaşımlar içeren batı felsefesindeki ahlak ve din felsefesi açısından umut kavramı ile kapsamın sınırlanması daha gerçekçi olacaktır. Bu sınırlama ile yola çıkıldığında din felsefesi açısından umuda yaklaşımı özetlemek

için Thomas Aquinas'ın konu üzerine çalışmalarından söz etmek özet bir bilgi aktarımı açısından doğru olacaktır. Aquinas umudu arzulardan ayırarak umut kavramının yeryüzünde iyiliği hedefleyen bir nosyon olduğunu iddia etmiştir.

Aquinas umut ve iradenin yüksek bir şekilde bağlantılı olduğunu ve dini umudun tanrı için hissedildiğini söyler. Ayrıca umutsuzluk içinde olmanın bir günah olarak değerlendirilmesinden ötürü bireyin geleceğe, tanrıya ve kurtuluşa umut ile inanması gerektiğini belirtir. Aquinas (1967) umudu tanımlarken geleceğe dair zorlu ama ulaşılması olası olanın bir tür algı ile teşvik edilmesiyle ortaya çıkan bir arzu olarak betimler.

Spinoza'nın umut kavramına yaklaşımı da bir diğer önemli ve periyodu özetleyen ve dönemin diğer düşünceleri açısından başı çeken bir yaklaşımdır. Spinoza, Etik (1677) adlı eserinde umudu üzüntü ile harmanlanmış bir tür zevk olarak tanımlar. Umut etme sürecinde hissedilen zevk ile arzuları birbirinden ayıran Spinoza, umudun arzular ile bağlantılı olmak zorunda olmadığını ve geleceğe dair bir olaydan zihnin etkilenmesi ile açıklanabileceğini belirtir. Bu açıdan umut sabit olmayan bir tür zevktir ve geçmiş ve geleceğin birey tarafından zihninde resmedilmesi ile oluşur. Spinoza'ya göre umut temel seviyede irrasyoneldir ve genellikle korku ile desteklendiği için batıl inançlara sebep olan kaynaklardan biridir. Bu sebeple birey kendini umut etmekten arındırmalıdır.

Hobbes ise (1951) umudu, ulaşılabilme fikri ile desteklenmiş bir arzu olarak tanımlar. Hobbes da Aquinas ve Spinoza ile benzer olarak umudun bireyde bir istek uyandırdığını düşünür. John Locke (1975) da umudu bir tür zevk olarak tanımlayan düşünürlerdendir. Locke'a göre birey belirsiz ama olası gördüğü gelecekte kendini içinde düşündüğünde zevk alması durumunda umuda sahiptir.

David Hume (1736) umudu bir tutku olarak kategorize eder ve bir olayın tam kesinlik ile tam olanaksızlık arasında bir olasılığa sahip olması durumunda birey tarafından hissedildiğini söyler. Hume'a göre bir olay veya durum, birey tarafından iyi veya kötü nasıl algılandığına göre korku veya umut doğurur. Hume belirsizliğin hem olayların gerçek akışındaki belirsizlik hem de kişinin belirsizlik durumuna dair inanç veya düşünceleri ile birlikte değerlendirmesini gerektiğini söyler.

Umut üzerine düşüncelerini belirten bir diğer önemli filozof ise Immanuel Kant'tır. Kant felsefe açısından çok daha kapsamlı bir umut çerçevesi çizer. Kant'ın

felsefesinde umut zihinsel ve tinsel dünya için çok önemli bir kavramdır. Kant'a (1781) göre umut: "ölçülemeyen iyi şans beklentisinin beklenilmeyen bir şekilde sunumu" şeklindedir. Kant umudun olasılıksal tarafını değerlendirirken bir kişinin umut ettiği şeyin olanaksız olmadığı durumda o umudun rasyonel olduğunu iddia eder. Kant Saf Aklın Eleştirisi (1781) eserinde felsefenin üç temel sorusunu "neyi bilebilirim?", "ne yapmalıyım?", "ne ummalıyım?" şeklinde sıralar. Kant'a göre rasyonel bir beklenti durumu ile ahlaki doğruluk ve tanrı inancına dayanan bir umut birlikte değerlendirilmelidir. Kant'a göre umudun üç temel hedefi:

1.Bireyin kendi mutluluğu

2.Bireyin ahlaki ilerleyişi

3.İnsanlığın ahlaki gelişimidir.

19 ve 20. Yüzyıl felsefesinde umudun kapsamı ve içeriğine yönelik çalışmalar karmaşık ve farklı çıkarımlar içermektedir. Bu farklı yaklaşımları iki temel eksende sınıflamak mümkündür. Bunlardan ilki Arthur Schopenhauer, Friedrich Nietzsche ve Albert Camus gibi düşünürlerin başı çektiği ve umut konseptini, içerdiği irrasyonel unsurlar ve bireyin dünyayla kurduğu ilişkisinin hatalı olmasına neden olduğundan reddeden yaklaşımdır. Diğer yaklaşım ise Søren Kierkegaard and Gabriel Marcel gibi düşünürlerin yer aldığı ve umudun sıradan dünyevi tecrübeyi aşmayı sağladığını düşünen yaklaşımdır (Bloeser, Stahl, 2017).

Aydınlanma sonrası dönemde umut kavramını bir duygu olarak görmeyen ve bir tür tutum olarak değerlendiren çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bu yaklaşıma göre umudu tanımlayan düşünürlerden bir J.P. Day'dir. Day'e göre (1969) bir kişi gerçekleşmesini istediği bir olay veya durumun gerçekleşme olasılığını 0 ile 1 arasında olduğunu düşünüyorsa kişi umut eder. Day'in bu umut yaklaşımının beklentilerin olasılıksal yaklaşımı ile çok benzer olduğunu belirtmek gerekir. Fakat Day'in umut tanımı beklentilerden farklı olarak kişinin sözkonusu olay veya durumun gerçekleşmesini istemesi gerekir ki bu koşul beklentiler için her zaman geçerli olmayabilir. Yani bir kişi gerçekleşmesini istemediği bir durumun olasıksal olarak hesaplama sonucu gerçekleşeceğini bekleyebilir fakat bu durumda umut etmez. T. Govier (2011) de Day'in umut yaklaşımına benzer bir umut tanımı yapar. Govier'e göre bireyin umut etmesi için üç koşul geçerlidir. Bir birey umut ediyorsa; bir olayın gerçekleşmesini ister, mümkün olduğuna inanır ve o olaya dair olumlu bir beklentiye

sahiptir. Luc Bovens'in (1999) umut tanımı ise şu unsurlardan unsurlardan oluşur: eğer bir birey;

1.Olayın gerçekleşeceğinden emin değilse,

2.Olayın gerçekleşmeyeceğine emin değilse,

3.Olayın gerçekleşmesini arzuluyorsa,

4.Olay ile ilgili bir plan veya tasarı için zihinsel çaba harcıyorsa umut eder.

Bovens'in umut tanımına benzer unsurlar içeren bir diğer tanımlar ise P.Pettit, (2004), V.McGeer, (2008), Miceli ve Castelfranchi (2010) tarafından ortaya konulmuştur. Umudu bir tür tutum olarak değerlendiren bir başka tanım da umudun onaylanmış bir arzu ile belirsizliğin aynı anda mevcut olması olarak tanımlanmasıdır (Martin, 2013). Analitik felsefe açısından umudu değerlendiren Meirav (2009) ise umudun gerçekleşilmesi beklenen bir olaya dair olasıksal hesaplama ile desteklenen bir arzu olduğunu öne sürer.

20. yüzyıl felsefesi açısından Ernst Bloch'un (1954; 1957; 1959) üç ciltlik "Umut İlkesi" eseri, umudun bir kavram olarak bireyin ve toplumun yaşamında nasıl bir yere sahip olduğunu farklı yönleriyle incelemesi açısından bahse değerdir. Ütopya ve bireyin geleceğe dair mekanik olmayan düşünce ve planlarının içeriğini inceleyen Bloch, politik felsefe açısından umudun önemli konumunu ortaya koymuştur. Bloch'a göre umudun, duygulanımsal ve bilişsel olmak üzere iki temel boyutu vardır. Çünkü birey geleceğe dair henüz gerçekleşmemiş bir olay veya durum üzerine beklenti oluştururken zihinsel olarak bahse konu olayı bilişsel olarak henüz resmedemeyebilir ve duygulanımsal olarak da içinde bulunduğu durum ve geçmiş hayatından elde ettiği tecrübelerinin etkisi vardır. Bloch umut kavramının düşünce veya inançlara dayanan olasılıksal hesabının yanında metafiziksel olanakları ve insanın kapasitesini de içeren henüz gerçekleşmemiş bir olayı gerçekleştirmede itici gücünün olduğunu iddia eder. Birey militan bir iyimserlik ile eylemlilik kararı aldığında umut ettiği henüz gerçekleşmeyeni gerçekleştirirken ütopyaya da gerçeklik kazandırmış olur. Bloch'un Marksist diyalektik materyalizme dayanan düşüncelerinde yaşamın iki boyutu vardır. Bunlardan *soğuk akış* (cold stream) hayatın somut mevcut anda geçerli olan maddesel şartlarını ifade ederken, *sıcak akış* (warm stream) ise geleceğe dair umudu ifade eder. Sıcak akış bireyin gelecekte mevcut anda içinde bulunduğu şartların nasıl daha iyiye gideceğini ve umudun bu süreçteki rolünü içerir. Umut bu açıdan sadece iyimserlik ile

bağlantılı değil aynı zamanda mevcut andaki maddi dünyanın sınırlılıkları ve getirdikleri ile yüzleşmeyi de gerektirir (Thompson, 2013). Bloch'un politik umut çerçevesi bu yüzden bireyin en iyiyi (summum bonum) gerçekleştirmesi ve sosyal açıdan gelişimin sağlanması için gereklidir.

2.4. Psikolojide Umut Kavramı

Psikoloji alanında umut, özellikle ikinci dünya savaşı sonrasında üzerine daha fazla çalışılan ve pozitif psikoloji alanın gelişmesi ile birlikte hem kavramsal çerçevesinin ve işleyişinin hem de ölçümüne yönelik çalışmaların arttığı bir kavramdır. Pozitif psikoloji alanı, genel psikolojinin psikolojik rahatsızlıklara odaklanması durumunun insan psikolojisini anlama ve sorunlara çözüm üretmede yetersiz kaldığı anlayışıyla, insana dair mutluluk, cesaret, aşk, affedicilik ve umut gibi çeşitli değerlerin araştırılmasına odaklanmıştır (Froh, 2004).

Psikoloji araştırmalarında umut kavramının farklı boyutları ve tanımları üzerine yapılan çalışmalarda umut; bir duygu olarak, bir beklenti olarak, inanç veya istek olarak, bir tehdit veya amaca yönelik olarak, zihinsel bir durum olarak ve aşkın bir güç olarak gibi farklı tanımlarla ifade edilmiştir.

Umut yaşamsal bir içgüdü olarak çözümsüzlük ve yıkıcılığa karşı bireyin yaratıcı tarafını yansıtan bir kavramdır ve tamamıyla bilinçli bir süreç değildir (Menninger, 1959).

Erich Fromm Umut Devrimi (1968) adlı eserinde umut kavramının psikolojik ve sosyal yönlerini ele almıştır. Fromm umudu bir duygu olarak değerlendirir fakat tam bir umut tanımı yapmaktan kaçınır. Fromm'a göre umut gibi kapsamlı ve karmaşık konseptlerin tanımını yapmak yerine ne olmadığını açıklamak daha önemlidir. Bu açıdan Fromm'a (1968) göre umut salt fantezilerden oluşan bir konsept değildir.

Umuda dair psikoloji yazınında yapılan genel çerçevesi olan tanımlardan biri, Scioli ve diğ.'nin (2011) biyolojik, psikolojik, ve sosyal kaynaklardan inşa edilen, geleceğe yönelik bir duygu ağı olarak umudu tanımlamasıdır. Bu tip bir umut tanımı, biyolojik, sosyal ve psikolojik unsurları içerisinde barındırması nedeniyle umut kavramının gerçekte karmaşık yapısı ve üzerine disiplinlerarası çalışma yapılmasını gerektiğini ortaya koyar.

Umudu bir beklenti (anticipation) olarak gören Miller (1986) ise umudun kaynağı geleceğe dair beklentinin gerçek hayatta somut bir delile dayanması gerekmediğini söyler. Miller'a (2000) göre umut iyi olan bir geceleğe dair bir tür beklentidir ve kişisel yeterlilik, başa çıkma, psikolojik iyilik, hayatın amacı gibi his ve düşüncelerden kaynağını alır. Umudu geleceğe yönelik bir beklenti olarak gören bir diğer tanım ise Stoner (2003) tarafından yapılan "umut, güç algılanan, bilinçdışı, geleceğe dair öz fakat olumlu bir beklentidir." tanımıdır.

Umut çalışmalarına kaynaklık eden önemli çalışmalardan biri olan Lazarus'un (1999) çalışmasında ise umut, bireyin hayatında bir olayın henüz gerçekleşmemiş fakat gerçekleşeceğine dair olumlu inancı olarak tanımlanmaktadır.

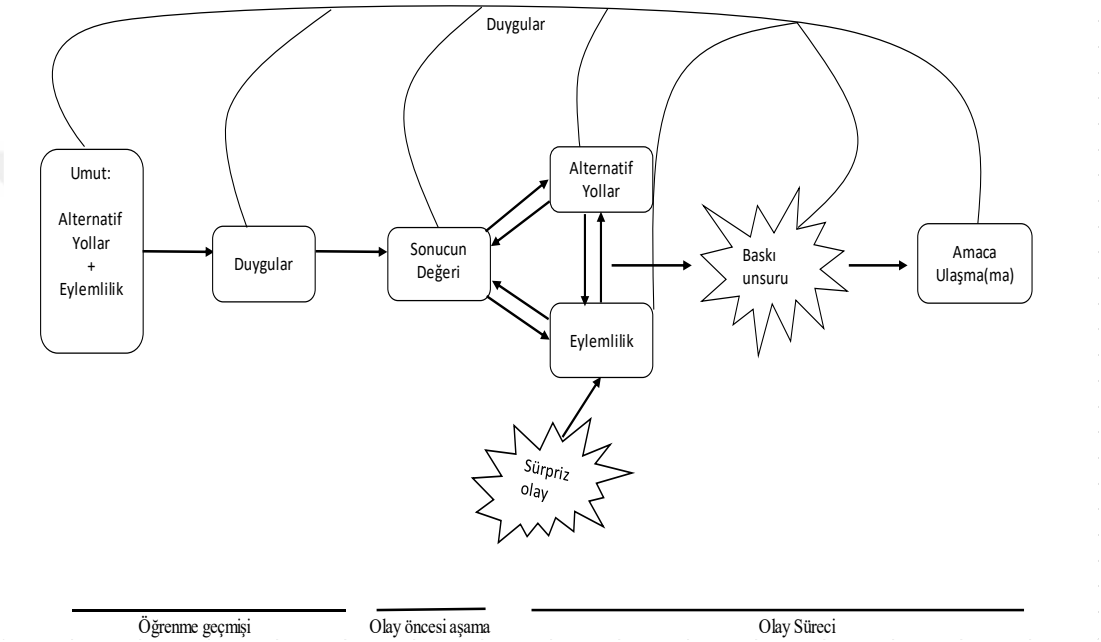
Umudu bir amaca veya tehdite yönelik bir kavram gören Morse ve Doberneck (1995) ise umudun hedeflenen bir amacın yapısına etki eden bir tehdite yanıt olarak ortaya çıktığını söyler. Bu tanıma göre umut eden birey hedeflediği şeyi gerçekleştirmek için içsel ve dışsal tüm faktörleri değerlendirir ve bu faktörlere uygun kaynaklarını kullanarak hedefine ulaşmaya çalışır. P. Bruininks ve B. Malle (2005) ise umudun, bireyin geleceğe dair olumlu bir sonuca odaklanması sonucu oluşan bir duygu olduğunu belirtir.

Stotland (1969) umudu eylem odaklı bir zihinsel durum olarak tanımlar. Stotland'a göre umut eden birey geleceğe dair ihtiyaçlarının ve hedeflerinin gerçekleşme olasılığını olumlu bir düşünceye sahiptir. Stotland'a benzer olarak Haase ve diğ. (1992) umudu "tedirginlik veya belirsizlik duygularını içeren ve olumlu bir gelecek hedefinin veya sonucunun mümkün olabileceği bilişsel, eyleme dayalı bir beklenti ile karakterize olan enerjilendirilmiş bir zihinsel durumdur" şeklinde tanımlamıştır.

Herth (1990)'e göre umut, rasyonel beklentilerden ziyade yeni bir farkındalık ve varlığın zenginleştirilmesine yönelik bir içsel güçtür ve bu tanım umudu felsefi açıdan değerlendiren Gabriel Marcel, Soren Kierkegaard gibi düşünürlerle uyumlu gözükmektedir.

Özellikle 1980 ve sonrasında pozitif psikoloji alanında umuda yönelik çalışmaların sayısı artmaya başlamıştır. Bu tip çalışmalardan örnek olarak Snyder (1989; 1997; 2002) umut kavramının teorisini ortaya koymayı ve geliştirdiği testlerle bireylerin umut seviyesini ölçmeyi denemiştir. Snyder'e (2002) göre umut hislerin

önemli ve katkı verici bir rol oynadığı bir tür düşünce biçimidir. Snyder'in umut teorisi üç ana unsur içerir. Bunlardan ilkine göre umut bireyin gelecek ile belirli hedefler arasında bağ kurmasını gerektirir (Lyybbert, Wydick, 2016). İkinci olarak ise bireyin umut ettiği hedefleri gerçekleştirmesi için alternatif yolları hayal edebilmesi gerekir. Son olarak ise birey umut ettiği şeyi gerçekleştirmek için yeterli çaba ve girişimi gerektiren eylemlilik düzeyine sahip olmalıdır (Snyder, 2002).

Şekil 1: Snyder'e Göre Umut Sürecinin İşleyişi

Snyder, C.R. 2002. Hope Theory: Rainbows in the Mind. **Psychological Inquiry**. c. 13. s. 4: 249-275.

Snyder'e (2002) göre umut, kişinin alternatif yollar türetme yetkinliği ve eylemlilik seviyesi ile doğrudan ilgilidir ve amaca ulaşma sürecinde duygular ve sürpriz olaylar ile çeşitli baskı unsurları bireyin hedeflediği olguya ulaşması olasılığını doğrudan etkiler. Snyder'e (1998) göre umut etme sürecinde engellerle karşılaşan bir birey eğer yüksek umut seviyesine sahipse farklı alternatif yollar bulma konusunda daha fazla alternatif türetebildikleri için düşük umut seviyesine sahip insanlara göre daha başarılı olabilirler. Snyder'e göre umut etme sürecinde duygular sürekli bir geribesleme etkisi ile birey umut ettiği hedefe ulaşmadan çeşitli döngüler yaratabilir (Snyder, 2002).

Snyder teorik umut çerçevesi ile birlikte bireyin umut seviyesini ölçen umut ölçeğini geliştirmiştir (2002).

2.4.1. Umudun Ölçülmesine Yönelik Çalışmalar

Bireyin sahip olduğu umut seviyesinin ölçülmesine yönelik çalışmalar, pozitif psikoloji alanı ile deneysel felsefe gibi araştırma alanlarının gelişmesi ile paralel olarak gelişmiştir. Pozitif psikolojinin, ana akım psikolojiden farklı bir yöntemle ve yaklaşımla, psikolojik hastalık veya rahatsızlıklardan daha çok, umut, mutluluk, sevgi gibi kavramların doğasını tanımlamak ve ölçülebilmesine olanak sağlamaya yoğunlaşması sonucu umut kavramının ölçülmesine yönelik çalışmalar da ortaya çıkmaya ve artmaya başlamıştır.

Umut kavramının subjektif unsurlar içermesi, zaman faktörünü göz önüne aldığımızda umut seviyesinin ölçülmesi beklenen bireyin, farklı zaman, koşul ve etkiler altında farklı umut seviyesine sahip olabileceğine yönelik sebeplerle, umut kavramının bilimsel bir yaklaşımla ölçülmesinin mümkün olup olmadığı sorusu önemlidir. Ayrıca umut seviyesini sözlü olarak ölçmeye çalışmada bireyin hem kendi umut seviyesini doğru algılayıp algılayamadığı hem de algılamış olsa bile bunu sözlü yöntemle ne kadar isabetli bir şekilde dışavurabildiği konuları tartışmalıdır. Umudun ölçülmesinde laboratuvar veya medikal ortamların kullanılması durumunda ise testler açısından çeşitli yanlılıklar ortaya çıkabilmektedir ve bu tip yanlılıklar da testlerin geçerli ve tutarlı bir sonuca ulaşmasını şüpheli hale sokmaktadır. Umut kavramını ölçmeye yönelik çalışmalar da bu tip ölçüm ve test sorunlarını çözmeye veya azaltmaya yönelik olarak dizayn edilmeye çalışılmıştır.

Louis A. Gottschalk (1974) sözel örneklere uygulanan bir umut ölçeği geliştirmiştir. Bu ölçeği kanser hastaları üzerinde test eden Gottschalk, umut seviyesi yüksek olan hastaların tedaviye daha iyi yanıt verecek davranışları sergilediğini ve depresyon gibi psikolojik rahatsızlıkların, ölçeğe sonuçlarıyla uyumlu şekilde, düşük umut seviyesindeki hastalara göre daha az olduğunu gözlemlemiştir.

Bireyin umut seviyesini ölçmeye yönelik en önemli çalışmalardan biri Synder ve diğ. (1991) çalışmasıdır. Umut kavramını eylemlilik *(agency)* ve alternative yollar *(pathway)* olmak üzere iki temel alt faktör ile ölçen bu yaklaşıma göre ölçek çalışması yapılmıştır. Buna göre Snyder ve diğ. tarafından, çocuklar için umut ölçeği, durumluk ve sürekli umut ölçeği geliştirilmiştir. Sekizli likert ölçeğine göre dizayn edilen bu

ölçekte, toplamda on üç soruya birden sekize kadar rakamlarla yanıtlar verilmesi yoluyla ölçek uygulanmaktadır. Buna göre birden dörte kadar verilen cevaplar düşük umut seviyesini daha yüksek cevaplar ise yüksek umut seviyesini ifade etmektedir. Kişinin tüm sorulara verdiği yanıtların toplanması ile genel umut seviyesine dair sonuç hesaplanmaktadır. Sürekli umut ölçeğinin türkçeleştirilmesi ve güvenilirliğin test edilmesi için birçok türkçe çalışma yapılmıştır. Akman ve Korkut (1993); Tarhan ve Bacanlı'nın (2015) sürekli umut ölçeğinin güvenilirlik ve geçerliliğine dair yaptıkları çalışmada ölçeğin geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Sympson (1999) ise Snyder ve diğ.'nin geliştirdiği umut ölçeğine 5 farklı alt boyut katarak zengileştirmiştir ve farklı yaşam alanlarında bireyin umut seviyesine etkisini ölçmüştür. Snyder ve diğ.'nin orijinal ölçeğine sadık kalarak geliştirilen bu ölçekte duygusal ilişkiler, sosyal ilişkiler, aile yaşamı, iş yaşamı ve eğitim yaşamına yönelik alt boyutların ölçülmesine çalışılmıştır. Sympson'ın (1999) çalışması, Özbay ve diğ. (2011) tarafından türkçeleştirilmiş ve güvenilirlik testleri tekrar edilerek uygulanabilir sonucuna ulaşılmıştır.

Allan I. Bernardo (2010) ise Snyder'in (2002) umut ölçeğini, sadece içsel faktörlere göre değil dışsal faktörleri de gözönüne alan bir çerçeveyle genişleterek umudun konumu yaklaşımını geliştirmiştir. Bu sayede umudun sadece bireysel kökenleri ve işleyişi değil diğer ajanların umut etme sürecine etkisinin ortaya koyulması açısından önemli bir fırsat oluşmuştur. Daha sonra Gadiana ve David (2015), Bernardo'nun geliştirdiği umudun konumu ölçeğinin güvenilirlik ve ölçüm isabetini test etmiş ve bulguları ile umudun konumu yaklaşımının isabetli sonuçlar verdiğine ulaşmışlardır. Hacer Belen (2012) ise yine Snyder'in (2002) umut ölçeği yapısından faydalanarak öykü umut ölçeğini geliştirmiştir. Öykü umut ölçeğine ilkokul seviyesindeki öğrencilerin test baskısı ve yanıltıcılıklarından kaçınarak, hikaye bazlı bir yöntemle umut seviyelerini ölçmeyi hedefler ve test sonucuna göre Belen, çalışmanın güvenilir ve geçerli olduğu sonucuna varmıştır. Umudun ölçülmesine yönelik bir diğer yaklaşım ise Averill ve diğ. (1990) tarafından geliştirilen yönetimdir. Bu yöntemde umuda ve benzer konseptlere dair kapsamlı bir yüzyüze ve söyleme dayanan test etme yöntemi geliştirilmiş ve umudun farklı yönleri farklı bağlamlar açısından ölçülmeye çalışılmıştır.

Beck ve diğ. (1974) ise bireylerin kötümserlik seviyesini ölçmek amacıyla umutsuzluk ölçeğini geliştirmişlerdir. Bu ölçek duygulanımsal, motivasyonel ve

bilişsel boyutlar içermektedir ve Snyder'in sürekli umut ölçeğine benzer şekilde umut, iyimserlik ve kötümserlik kavramlarının test edilmesinde sonraki dönemlerde fazlaca başvurulan bir kaynak oluşmuştur. Ayrıca Herth (1991) umut endeksi ve Nowotny (1989) umut ölçekleri hastalar üzerinde test yöntemiyle bireylerin umut seviyesini ölçmeyi hedefleyen diğer önemli umut ölçüm araçları olarak sayılabilir.

Hong ve Choi (2013) işsizlik ile umut arasındaki ilişkiyi ölçmek hedefiyle istihdam umut ölçeğini geliştirmiştir. Bu çalışma işsiz olan bireyler üzerinde uygulanıp bahse konu bireylerin umut seviyesi ile kariyer hedeflerini gerçekleştirme motivasyonu ve iş arama ve çalışma süreçleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. İstihdam umut ölçeğine benzer şekilde iktisadi hayatı yakından ilgilendiren bir içeriğe sahip olan tüketici umut ölçeği, Hardesty ve diğ. (2009) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek umudu; "ummak", "umuda sahip olmak" ve "umutlu olmak" şeklinde üç bölüme ayırır ve çalışmanın test sonuçları ile tüketicinin umut seviyesi ile tüketici davranışı arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştur.

Kay Pozzebon (2010) ise geliştirdiği umut ölçeği ile bireyin umut seviyesi ile yaşam kalitesi ve sorumluk sahibi finansal davranış arasındaki ilişkiyi test etmiştir. Pozzebon'un çalışmasında vardığı sonuca göre bireyin amaca yönelik davranışları ile umut arasındaki ilişki finansal davranışlarını etkilemektedir.

Umut kavramına benzer olarak iyimserliğin ölçülmesine yönelik çeşitli farklı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmalardan Scheier ve Carver'ın (1992) Yaşam Yönelimi Testi önemli bir yer tutmaktadır. Beşli likert yöntemine göre dizayn edilen bu testte farklı tipte sorular bulunmaktadır ve sorulara verilen toplam yanıtlara göre kişinin iyimserlik seviyesi ölçülmektedir. Chang ve diğ. (1994) iyimserlik ve kötümserlik kavramlarını, yaşam yönelimi testi (Scheier, Carver, 1992), Umutsuzluk ölçeği (Beck ve diğ., 1974) ve iyimserlik ve kötümserlik ölçeği (Dember ve diğ., 1989) testlerinden yararlanarak test etmişlerdir ve geleneksel görüşün aksine iyimserlik ve kötümserliğin birbirinin direkt zıttı kavramlar olmadığı sonucuna varmışlardır.

Marvin Zuckerman (2001) ise iyimserlik ve kötümserliğin biyolojik temellerini dikkate alarak yaptığı araştırmasında iyimserlik ve kötümserliğin sadece duygulanımsal veya bilişsel değil biyolojik taraflarının ve işlerliğinin bulunduğunu öne sürmüştür. Zuckerman, iyimserlik ve kötümserlik seviyesini ölçen çeşitli testleri

birarada kullanarak, bu kavramların kişiliksel, motivasyonel, bilişsel ve duygulanımsal yönlerini ayrı ayrı değerlendiren bir sınıflamayı dikkate almıştır.

Ülkemizde ise Türkiye İstatistik Kurumu, yaşam memnuniyeti anketi (TÜİK, 2017) kapsamında ülke genelinde bireylerin il il ve bölge bölge umut seviyesini ölçmektedir. Tüik yaşam memnuniyeti çalışmasında küçük bir kısım olarak yer alan beklentiler, umut ve toplumsal algı kısımlı bölümde, bireylerin; cinsiyetine, yaş grubuna, hanehalkı gelir düzeyine, sosyal güvenlik kapsamında olup olmamasına göre umut düzeyleri ölçülmektedir. Bu tip bir çalışma bireysel umut düzeyi ile ülke genelinde geleceğe yönelik bakış ve beklentilerin iktisadi değişkenlerle ve yaşam kalitesi algısı ile ilişkilendirilmesi açısından önemlidir. Fakat TÜİK'in yaşam memnuniyeti araştırmasındaki umut bölümünde sorulan mevcut soruların içeriği ve farklı alanlara dair soruların eklenerek daha geniş bir umut ölçümü yapılması daha isabetli sonuçların elde edilmesini sağlayabilir. Umudu ölçmeye yönelik çalışmaların içeriği ve ölçüm isabetine yönelik tartışmalar genellikle bu testlerin bölümleri, karmaşıklığı, yöntemi, uzunluğu, uygulanabilirliği ve iyimserlik ve öz yeterlilik gibi benzer konseptlerle alakası üzerinden yürür (Kraft ve diğ. 2018). Umut seviyesinin ölçümünde kullanılan sözel uygulamaya dayanan anketlerin yerine modern oyun teorisine dayanan simülasyonlar ve fMRI gibi tekniklerin kullanımı ile test etme yöntemindeki aksaklıklar ve isabetsizliklerin giderilmesi sağlanabilir. Ayrıca umut ve iyimserliğin iktisadi beklentilerin kapsamını aşan fakat iktisadi değişkenlerden etkilenen ve etkileyen yönlerinin ölçümü için umut teorisine iktisadi bakış açısıyla eklemeler yapılması da gerekli görülmektedir.

3. İKTİSADİ BEKLENTİ TEORİLERİNİN KISA BİR GEÇMİŞİ

Geleceğe dair bireysel beklentiler, sosyal bilimler ile doğa bilimlerini birbirinden ayıran önemli özelliklerden biridir. Doğa bilimlerinde geleceğe yönelik olarak yapılan tahminler, tahmin edilen olayın gerçekleşme olasılığını etkilemezken, iktisatta yapılan tahminler ve oluşturan beklentiler, tahmin edilen olayın gerçekleşme olasılığını etkilemektedir. Bu durumda iktisadi ajanların tahmin ve beklentileri kendini gerçekleştiren kehanet gibi dinamik bir şekilde karar almayı ve sonuçları etkilemektedir. Bireysel kararlar da beklenti oluşturma sürecine bağlı olup geleceğe yönelik tahmin içeren ve beklentilerin etkisini ölçmeye çalışan iktisadi teori ve modellerin de önemli bir parçasıdır. Bu açıdan beklentiler, iktisadi ajanların davranışlarını ve iktisadi olayların gerçekleşme şeklini de etkilemektedir. Tüm iktisadi ajanlar belirsiz olan gelecekte gerçekleşmesini beklediği olaylar için şimdiki zamanda tercih yapma veya tercihten kaçınma durumunda olduğundan beklentiler karar alma sürecinde de önemli ve temel bir yere sahiptir. İktisadi beklentilerin sadece normatif tarafı değil aynı zamanda ekonomide aktif olarak yer alan iktisadi ajanların eylemlerini etkileyen pozitif bir tarafı da vardır.

İktisatta beklentiler, karar alıcıların geleceğe yönelik fiyat, gelir vb. değişkenlere dair görüş ve tahminlerini ifade etmektedir. Beklentiler, birey ve firmaların mevcut andaki iktisadi tercihlerine etkisi ve bu etki ile mevcut fiyatları ve ekonomik aktivite seviyesini belirlemesi nedeniyle temel bir öneme sahiptir. Yaşamboyu gelir hipotezi, sabit gelir hipotezi gibi yaklaşımlar gelecekte beklenen gelir seviyesi üzerinden modelini oluşturmaktadır. Bir diğer iktisadi beklenti tanımı ise: "Şimdiki karar alma sürecine bağlı iktisadi değişkenlerin gelecekteki değerlerine yönelik tahminlerdir." şeklindedir (Carter, Maddock, 1984). Yatırım kararları alınırken dikkate alınan bugünkü değer hesap hesapları, gelecekte oluşacak fiyatlar ve satışlara bağlıdır. Hisse senedi fiyatları, faiz oranları, döviz kuru gibi değişkenler de gelecek oluşacak fiyatlara bağlıdır. İktisat yazınında genel kabul görmüş teoriye göre beklentiler ekonominin zaman patikasını etkilemektedir ve bunun tersi olarak zaman patikası beklentileri etkileyebilir önermesi de iddia edilebilir. Günümüzde standart

olarak kabul gören *rasyonel beklentiler* hipotezi, bu çift yönlü ilişkiyi içeren bir eşitliktir. Bu açıdan bir iktisadi değişkenin sabit bir değer ile tahmin edilmesi değil olası sonuçların olasılıksal dağılımı olarak tahmin edilmesidir (Snowdon, Vane, 2005; Carter, Maddock, 1984).

İktisat yazınında beklenti teorileri mikro ve makro iktisattaki dönemsel gelişmelerden ve metodolojik değişimlerden etkilenmiştir. Bu durumun sonucu olarak tarihsel süreç içerisinde doğrusal bir ilerleme patikasına da sahip olmamıştır. Kronolojik olarak daha eski ve yöntemsel olarak tercih edilme özelliğini kaybeden bazı teoriler, zamanla tekrar tercih edilmeye ve çalışmalara konu olmaya başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında beklenti teorilerini kronolojik sıraya göre değil teorilerin içeriği açısından değerlendirmek gerekli görünmektedir.

Beklenti teorilerinin bir diğer önemli tarafı ise, tarihsel olarak gelişen mikro ve makro iktisat ayrımı açısından, beklenti teorilerinin mikro iktisadi temellerden makro iktisadi toplam değer ve hesaplamalara geçişte bir bağlantı görevi görmesidir. Bireysel beklenti oluşturma süreci ve bu sürecin makro iktisadi değişkenlerin ve beklentilerin hesaplanması ve tahmin edilmesine etkisi, makro iktisatta farklı okullar açısından belirleyici bir role sahiptir ve tartışma konusu oluşturmaktadır. Ayrıca beklentilerin subjektif bir yapıya sahip olması nedeniyle bireysel beklentilerden toplulaştırılmış beklentilere ve tahminlere geçişte oluşan problemler farklı iktisadi okullar tarafından farklı yaklaşımlarla ele alınmıştır. Beklentilerin subjektif yapıya sahip olması, her bir birey için ayrı kişisel değerlendirme ve yargı içerdiğinden bireyin kendisinden bağımsız objektif bir kavram olarak değerlendirilemez (Carter, Maddock, 1984).

İktisadi beklentileri ayrı hipotezlerle değerlendirmeden önce "matematiksel beklentiler" ile genel olarak beklentileri birbirinden ayırmak gerekir. Matematiksel beklentiler, matematiksel bir işleçin rastlantısal bir değişkene o değişkenin ortalaması ile bağlanmasıdır (Carter, Maddock, 1984). Bu anlamda matematiksel beklentiler, bir beklenti oluşturma sürecinden ve genel beklentilerden ayrılmalıdır. Matematiksel beklentileri içeren bir model genellikle fayda fonksiyonunu maksimize eden varsayımlar altında değerlendirilir. Matematiksel beklentiler, olasılıksal dağılımın bir parçası iken (Carter, Maddock, 1984), genel olarak beklentiler içerisinde davranışsal modelleri içeren ve inceleyen daha geniş bir değerlendirmeyi ifade eder (Shiller, 2008). İstatistiki anlamda eğer herhangi başka bir değişken veya bilgi yoksa matematiksel beklentiler ortalama beklenen değerin en iyi tahmincisi olabilir. Fakat

ekonomik anlamda tek bir değişkene ait birden fazla bilgi vardır ve tahmin sürecinde bu bilgiler kullanılarak tahmin daha iyi gerçekleştirilebilir (Carter, Maddock, 1984).

İktisat yazınında beklenti hipotezleri genellikle matematiksel beklentileri dikkate almaktadır fakat bu yaklaşıma, sadece beklenen değer analizi üzerinden bir değerlendirme yapmanın eksik olacağı önermesi ile, özellikle davranışsal iktisat perspektifinden birçok eleştiri getirilmiştir. Bu eleştiriler, rasyonalite kuramına ters işleyen süreçleri, bilginin tam kullanılmasının aksi olan durumları, beklenti oluşturulmasından kaçınma durumu ve her bir bireyin beklenti oluşturma sürecinde farklı çaba gösterme seviyesine sahip olabileceği ve daha da artırılabilecek farklı önermeleri içermektedir.

Shiller (2008), beklentileri:

a.Anket Beklentileri,

b.Günlük Beklentiler,

c.Uzman Beklentileri,

d.Matematiksel beklentiler

e.Piyasa beklentileri şeklinde sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma iktisadi beklentileri algılama ve değerlendirme açısından ortaya çıkan farklılıkları daha iyi yorumlayabilmek açısından önemlidir. Çünkü farklı iktisadi değişkenlerin farklı iktisadi kavramlara dair bilgileri ve bu bilgilerden yola çıkarak oluşturdukları beklentiler farklı sonuçlar vermektedir.

Farklı beklenti hipotezlerini ve bunlara getirilen temel eleştirileri ayrı ayrı ele almak, beklenti teorilerinin gelişimini ve uygulanmasını anlamak için gereklidir. Bu açıdan izleyen bölümlerde temel beklenti teorileri ayrı ayrı ele alınacaktır.

3.1. Adaptif (Uyarlanmış) Beklentiler

İktisat yazınında ve daha öncesinde felsefe ve sosyoloji gibi disiplinlerde beklentilere dair fikirler ve geliştirilmiş önermeler olmasına rağmen adaptif beklentiler hipotezi, beklentilere ve beklentilerden yola çıkarak karar alma sürecine etki eden faktörleri zaman patikası çerçevesinde ve matematiksel olarak ele alması açısından önemlidir. İktisadi beklentileri inceleyen sistematik teorilerin geçmişi Henry Thornton'ın (1802)

ve Émile Cheysson'un (1887) çalışmalarına kadar dayanmaktadır (Evans, Honkapohja, 2001).

Adaptif (uyarlanmış) beklentiler ilk olarak Irving Fisher (1911) tarafından bu adlandırma olmadan ortaya konulmuştur. AB hipotezi daha yaygın kullanım alanını ise Phillip Cagan'ın (1956) çalışması sonrası bulmuştur. Hipotez 1950'li yılların sonlarında ve 1960'lı yıllarda iktisat yazınında yoğun bir şekilde kullanılmıştır. L.M. Koyck (1954) teoriyi yine bu isimlendirme olmadan, yatırım davranışlarını araştırmak üzere kullanmıştır. Milton Friedman (1957) bu hipotezi, tüketim fonksiyonu üzerine yaptığı çalışmada, sürekli geliri hesaplama yöntemi olarak kullanmıştır. Marc Nerlove'un (1958) çalışmasında ise tarım sektöründe arz dinamiklerini analiz etmek için örümcek ağı teoremi *(cobweb)* ile birlikte kullanılmıştır. Özellikle 1960'lı yıllarda AB hipotezi enflasyon gibi makroekonomik değişkenlerin analiz edilmesinde yoğun olarak tercih edilmiştir (Parkin, 2008).

Adaptif beklentiler hipotezi aşağıdaki eşitlik ile özetlenebilir:

$$E_t x_{t+1} = \sum_{i=0}^{\infty} \lambda(1-\lambda)^i x_{t-i}; 0 < \lambda < 1 \qquad (1.1)$$

Bu eşitlikte *E* harfi ile gösterilen değişken beklentileri, *x* harfi ile temsil edilen ise beklentisi hesaplanan değişkeni ve *t* harfi de zamanı göstermektedir. Buna göre x değişkeni için, mevcut anda oluşturulan beklentiler *Et,* bir sonraki zamanı ifade eden *t+1* zamanında tüm x_{t-i} değişkenin geçmiş tüm değerlerinin ağırlıklandırılmış ortalamasının, $\lambda(1-\lambda)^i$, geometrik olarak azalmasını ifade eder. Mevcut andaki ağırlık λ simgesi ile ifade edilmektedir. (1) numaralı eşitliğin düzenlenmesi ile aşağıdaki eşitlik elde edilebilir:

$$E_t x_{t+1} = E_{t-1} x_t + \lambda(x_t - E_{t-1} x_t) \qquad (1.2)$$

(1.2) numaralı eşitlik, t anında tahmin yapan biri için, t+1 zamanında x değişkeninin beklenen değeri, t-1 zamanından t zamanı için yapılan tahmine, t-1 zamanında oluşturulan beklenen değer tahmini ile t zamanında gerçekleşen ve t-1 zamanından farklı sonuç oluşması durumundaki ağırlıklandırılmış değerin eklenmesiyle hesaplanır. Beklentideki değişim direkt olarak λ simgesinin en son tahmin hatası ile çarpılması sonucu bulunur. Bu süreçten dolayı AB, hatadan öğrenme hipotezi olarak da adlandırılır (Mincer, 1969).

(1.1) numaralı denklemden türetilen bir eşitlikle Koyck (1954) beklentilerin uyarlanması sürecine açıklama getirmiştir:

$$y_t = \alpha + \beta E_t x_{t+1} \qquad (1.3)$$

Bu denkleme göre y değişkeni x değişkeninin gelecekte beklenen değerine bağlı olarak belirlernir ve α ile β değişkenleri sabittir. (1) numaralı eşitlik x değişkenin gözlemlenemeyen beklenen değerini saf dışı bırakmak için regresyon modeli ile tahmin edilir. Bunun için (1.1) numaralı eşitlik (1.3) numaralı eşitliğe dönüştürülür fakat bir önceki döneme göre yazılır. Yeni eşitlik $(1 - \lambda)$ ile çarpılıp düzenlendiğinde:

$$y_t = \alpha\lambda + \beta\lambda x_t + (1 - \lambda) y_{t-1} \qquad (1.4)$$

eşitliği elde edilir (Parkin, 2008). Bu eşitlikte α, β, λ değişkenleri ayrı ayrı hesaplanabilir.

AB hipotezi modelin basit oluşu ve uygulanabilirliği ile 70'li yıllara kadar geçerliliğini korumuştur. Fakat 1970 yılından itibaren Rasyonel Beklentiler hipotezi AB'nin yerini almıştır.

Adaptif Beklentiler Hipotezinin yerini kaybetmesinde Parkin tarafından özetlenen üç önemli neden vardır. Birincisi John Muth (1961) tarafından yöneltilen eleştiriler olmuştur. Muth'un eleştirisine göre Adaptif Beklentiler, sadece, yansız ve minimum hata ortalama hata karesini içermesi durumunda optimal sonuç verebilir.

İkinci olarak makroiktisadi açıdan AB, "doğal faiz oranı hipotezi" ile mantıksal açıdan uyum göstermemektedir (Lucas,1972). Doğal faiz oranı hipotezine göre işsizlik gibi değişkenler beklentiler ile değil reel değişkenlerdeki değişme sonucu değişmektedir. Bu farklılık sonucu Adaptif Beklentiler Hipotezi'nde değişiklikler yapılmasına neden olmuştur (bkz. Friedman,1968, Phelps, 1970) (Akt. Parkin,2008).

Son olarak da Rasyonel Beklentiler hipotezinin geçerli görülmeye başlaması ve Yeni Klasik okulun bilimsel kabul edilebilirliğinin artması ile Adaptif Beklentilerin iktisat yazınındaki popülerliği azalmıştır.

3.2. Rasyonel Beklentiler

Rasyonalite kuramı ve sosyal hayata yansıyan varsayım ve uygulamaları iktisadi teori ve modellerde yer alan temel felsefi yaklaşımlardan biridir. Rasyonalite kuramı ve temelleri ile ilgili ayrıntılı bilgi vermek başlı başına bir çalışma konusu olduğundan ve

iktisadi yazında genel kabul geren rasyonalite kuramı felsefi temelleri ile birebir aynı olmadığından rasyonel beklentiler hipotezini ele almak, iktisadi beklentileri değerlendirebilmek açısından daha isabetli olacaktır.

Rasyonalite kuramı iktisadi tarih açısından genellikle iktisadi insan (homo economicus) ile ilişkilendirilmiştir. Bu bağlantı daha çok iktisadi karar ve eylemlerde kendi çıkarını önceleyen ve akılcı bir tutumla en iyi seçeneği seçen bireyi referans almaktadır. İktisadi insan tanımına ve iktisadi rasyonellik kuramına iktisadın bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıkmasından itibaren birçok farklı eleştiri getirilse de rasyonalite kuramının iktisadi teori ve modellerde temel bir başlangıç noktası olduğu açıktır. Buradan hareketle tek bir biçimde kabul edilen bir rasyonalite tanımı veya kuramı olduğunu çıkarmak hatalı olacaktır fakat rasyonel beklentiler hipotezinin ortaya çıktığı 1960'lı yıllar ve sonrasındaki çalışmalarda temel olarak ele alınan yaklaşımı ele almak doğru olacaktır. Amartya Sen'in (1987) belittiği üzere iktisat yazınında rasyonel davranışın iki tür motivasyonu vardır. Bunlardan ilki bir bireyin belirli bir durum karşısında nasıl davranması gerektiğini öne süren kuralcı veya normatif motivasyondur. Bu tip bir davranış motivasyonu iktisat yazınında genel kişisel çıkara dayanan ve etik değerler içermeyen davranış türü ile modellenir. Sen'e göre ikinci davranışı açıklama ve tahmin etme motivasyonu türü ise gerçek davranışı tahmin etme yani pozitif motivasyondur. Sen'in belirttiği bu ikilik aslında rasyonalitenin iktisat yazınında kullanıması ve eleştirilmesi açısından çok önemlidir. Çünkü normatif rasyonel davranış bireyin nasıl davranması gerektiğinin kurallarını ortaya koyarken, gerçek birey davranışı bu kurallara genellikle uymasına rağmen her zaman normatif rasyonalite çerçevesinde gerçekleşmeyebilir. İktisat yazınındaki rasyonel seçim teorilerinin genel olarak iki ana varsayım üzerine şekillendiği söylenebilir. Bunlardan ilki içsel tutarlılıktır. Buna göre rasyonel bir seçim içsel olarak tutarlılık koşulunu her zaman sağlar. Bir diğer temel varsayım ise kişisel çıkarın hedeflenmesi varsayımıdır (Sen, 1985).

Rasyonel beklentiler dinamik ekonomik modellere uygulanan ve modeldeki iktisadi ajanların, içsel değişkenlerin gelecekteki değerlerine göre sahip oldukları beklentilerden etkilenen bir denge konseptidir (Sargent, 1987).

John Muth (1961) ve Lucas (1972) çalışmaları ile birlikte Rasyonel Beklentiler hipotezi iktisadi beklentiler açısından başı çeken teori olmuştur. Rasyonel beklentiler hipotezinin *temsili ajan modeli* ana akım analiz aracı olarak yerini almıştır (Hommes,

2011). RB hipotezine göre tüm iktisadi ajanlar homojendir ve mevcut tüm bilgileri kullanarak, akılcı bir şekilde tahmin yaparlar (Hommes, 2011). Burada tek tip bir rasyonel beklentiler hipotezi olmadığını ve farklı tür hipotezlerin farklı varsayımsal kabulleri olduğunu belirtmek gerekir. Rasyonel beklentilerin, "zayıf" ve güçlü" olmak üzere iki farklı yorumu bulunmaktadır. Zayıf rasyonel beklentilere göre, iktisadi ajanlar, kararlarını etkileme potansiyeli olan mevcut tüm bilgileri, beklentilerini oluştururken, optimal şekilde kullanırlar. Güçlü versiyona göre ise iktisadi ajanların ekonomik değişkenlere dair sübjektif beklentileri objektif beklentilere yakındır. Bu varsayıma göre bireyler doğru modeli biliyormuş gibi davranırlar ve geleceğe dair tahminleri, mevcut bilgiden bağımsız olarak, sadece rastlantı hatası*(random error)* içerir. Bu sayede ekonomik tahminler isabetli olacaktır çünkü rastlantısal hatalar birbirini götürmesi sonucu, beklenen değerleri toplamda sıfıra eşit olacaktır (Hommes, 2011). Rasyonel beklentiler hipotezine göre bireyler sistematik hata yapmazlar. Eğer herhangi bir hata gerçekleşmişse rasyonel birey mevcut tüm bilgileri kullanarak beklentilerini hatadan arınmış şekilde yeniden düzenler ve doğru tahmini gerçekleştirir.

Rasyonel beklentiler hipotezinin gelişimi açısından ilk ve en önemli çalışma olarak değerlendirilen John Muth'un 1961 tarihli "Rasyonel beklentiler ve fiyat hareketlerinin teorisi" başlıklı çalışmasında kurduğu model, RB'in doğasını anlamak için önemlidir. J. Muth bu çalışmasında ekstrapolatif ve adaptif beklenti teorilerinden farklı olarak, diğer iktisadi değişkenlerde gerçekleştirildiği gibi, beklentilerin de iktisadi davranışları temel alarak modellenmesi gerektiğini ifade etmiştir. Muth (1961)'un modeline göre:

a.Bilgi kıt bir kaynaktır ve ekonomik sistem bilgiyi israf etmez,

b.Beklentilerin oluşma şekli ilgili ekonomik sistemin yapısına bağlıdır,

c.Kamusal bir tahmin ekonomik sistemin işleyişine herhangi bir etki etmez.

Muth beklentiler oluşturulurken bilginin bireyler tarafından fayda maksimizasyonu ilkesine göre oluşturulduğunu ifade eder.

Muth tarafından formülüze edilen rasyonel beklentiler aşağıdaki denklemlerle ifade edilebilir (Carter, Maddock, 1984):

$$q_t^d = \alpha - \beta p_t \qquad (2.1)$$

$$q_t^s = \gamma + \delta p_t^* + u_t \qquad (2.2)$$

$$q_t^d = q_t^s = q_t \qquad (2.3)$$

Burada p_t t anında beklenen fiyatı, p_t^* beklenen fiyat düzeyini, q_t^d t anında talep edilen miktarı, q_t^s t anında arz edilen miktarı, u_t ise rassal değişkeni ifade etmektedir. Yukarıdaki denklemlerin düzenlenmesiyle:

$$p_t = \frac{\alpha-\gamma}{\beta} - \left(\frac{\delta}{\beta}\right) p_t^* - (\frac{1}{\beta})u_t \qquad (2.4)$$

denklemi elde edilir. Buna göre bir t anında gerçekleşen fiyat düzeyi hem beklenen fiyat düzeyine hem de rassal değişkene bağlıdır. Muth'a göre beklenen fiyat düzeyin endojendir ve modelin kendisi tarafından türetilir. Piyasadaki ajanlar yukarıdaki denklemlerle temsil edilen ekonomik değişkenlere dair bilgiye sahiptir ve beklentilerini bu modele göre oluştururlar. Buradan yola çıkılırsa:

$$p_t^* = E_{t-1}(p_t) \qquad (2.5)$$

elde edilir. Bu denklemde E_{t-1}ile ifade edilen değişken $t-1$döneminde hazır olan bilgiye dair matematiksel beklenti koşulunu belirtir. (5) numaralı denklemin baştaki modele eklenmesiyle elde edilen yeni denklem:

$$p_t^* = \frac{\alpha-\gamma}{\beta+\delta} - 1/(\beta+\delta) \times E_{t-1}(u_t) \qquad (2.6)$$

şeklinde oluşur. Buna göre herhangi bir dönemdeki beklenen fiyat, denge fiyat ve buna ek olarak arz denklemindeki rassal değişken ile koşullu matematiksel beklentinin çarpımına bağlıdır.

John Muth'un ortaya koyduğu rasyonel beklentiler modeli adaptif beklentilerin yerini alarak iktisat yazınında geçerli ve en çok tercih edilen beklenti modeli olmuştur. Model 1960 ve 1970'li yıllarda beklentilerin modellenmesinde yoğun şekilde kullanılan adaptif beklentilerin yerini almış ve 70'li yıllara ve sonrasında iktisadi beklenti düzenin tahmin edilmesinde yoğun şekilde kullanılmıştır. 1972 yılında ise Robert Lucas Jr., Muth'un modellediği rasyonel beklentiler hipotezini kabul eden ve temel alan fakat daha geniş bir kapsam ile teorik olarak rasyonaliteyi iktisadi modellemeye dahil eden çalışmalar yapmıştır. Lucas geçmişteki beklenti modellerinin, iktisadi ajanları pasif ve gelişmelere sonradan tepki veren bir şekilde varsaymasını eleştirir. Lucas'a göre bireyler rasyoneldir ve zeki ajanlar olarak piyasadaki diğer karar alıcıların kararlarını tahmin edebilir ve eylemlerini de bu tahminlere göre

değiştirebilir. Lucas'ın (1972) ve Sargent'ın (1973) rasyonel beklentiler hipotezini makro iktisadi büyüklüklere uygulayan yaklaşımı ile birlikte yeni klasik okul da kurulmuş olur (Evans, Honkapohja, 2008).

Rasyonel beklentiler hipotezi 1970ler ve 1980'lerde beklentilerin modellenmesinde temel bir rol oynadıktan sonra özellikle 1990'lı yıllar ve sonrasında öğrenme mekanizmalarının entegre edildiği beklenti çalışmalarının sayısı artmıştır (Evans, Honkapohja, 2008). Lucas ve Prescott (1971) ile Hansen ve Sargent (1980) çalışmaları rasyonel beklentilerin ekonometrik modelleme aracılığıyla iktisadi değişkenlerin tahmin edilmesine yönelik önemli çalışmalara örnek verilebilir. Ayrıca Kydland ve Prescott'un (1982) iktisadi dalgalanlamaları modelleyen çalışması da rasyonel beklentiler hipotezini temel almaktadır.

Rasyonel beklentiler hiotezi dinamik yapısıyla adaptif beklentiler hipotezine göre önemli değişiklikler içermektedir. Rasyonel beklentiler dağıtılmış gecikmede kullanılan ağırlıkları hesaplamaya müsaade eder ve bazı özel durumlar hariç adaptif beklentilerin sadece geçmiş dönem değişkenlerini dikkate alan tahmin yönetimi ile sınırlı değildir (Carter, Maddock, 1984).

Rasyonel beklentiler hipotezine yöneltilen birçok eleştiri mevcuttur. Bunlardan ilki rasyonel beklentiler hipotezinin iktisadi ajanları sınırsız ve sonsuz istekli bir hesaplama yetisine sahip olduğu varsayımına getirilen eleştiridir. Bu eleştirinin Simon'un sınırlı rasyonellik yaklaşımı ile birleşiminden davranışsal iktisat açısından önemli bir araştırma alanı doğduğu söylenebilir. Rasyonel beklentiler hipotezinin bir diğer önemli varsayamı olan iktisadi ajanların ekonomin yapısını bilerek optimal tahminler gerçekleştirdiği önermesi de eleştiriye açıktır. Çünkü gerçek hayattta oluşan değişimler iktisadi ajanın fark edemeyeceği şekilde hızlı gerçekleşebilir ve tam bilgi sahibi olmayan bir iktisadi ajan da optimal tahmin gerçekleştiremeyebilir. Ekonomik modele dair tahminde bulunma sürecinin gerektirdiği zaman süreci, karmaşık ekonomik kavramlar için iktisadi ajanın kabul edebileceği veya uygulayabileceği bir sınırı aşabilir. Ayrıca beklentilerin sadece rasyonalite varsayımlarına göre temellendirilmesi ve rasyonel beklentiler hipotezinde varsayıldığı gibi objektif olasılıkların hesaplanması şeklindeki görüş fazlasıyla dramatik bir yaklaşımdır (Sen, 1987).

Rasyonel beklentiler hipotezine hem teorik hem de ampirik düzlemde birçok eleştiri getirilmiştir. Rasyonel beklentiler hipotezinin tam bilgi varsayımını eleştiren ve mükemmel olmayan bilgi ekonomisi yaklaşımını geliştiren Frydman ve Goldberg'e (2010) göre rasyonel beklentiler hipotezi temelinde epistemolojik ve ampirik olarak hatalıdır ve bu yüzden iktisadi ajanların geleceğe yönelik davranışlarını modellemede temel alınması doğru değildir.

RB'ye getirilen bir diğer önemli eleştiri ise, hipotezin iktisatçılar, hükümetler ve diğer iktisadi ajanların tümümün simetrik bir şekilde rasyonel olduğu varsayımına yöneliktir (Sent, 2004). Böyle bir simetrik rasyonalite geçerliliği durumunda tamamı rasyonel hareket eden iktisadi ajanlar arasında nasıl bir iktisadi değiş-tokuş gerçekleşeceği sorusu tartışmalıdır (Sent, 2004). Sent'in RB'ye yönelttiği bir diğer eleştiri hipotezde önemli bir yere sahip olan hata terimi üzerinedir. RB modelinde yer alan hata terimi ekonometrik hesaplamaları gerçekleştiren iktisatçıların aslında diğer iktisadi ajanlardan daha az bilgiye sahip olduğu veya modelin eksik veya hatalı kurulmuş olabileceğini gösterir (Sent, 2004). RB ayrıca modellemenin tahmin edilme ve belirsizlik açısından rassallığa bağlı kalması nedeniyle beklenmeyen değişiklikler olması durumunda çok sınırlı bir alanda isabet gösterdiği söylenebilir.

3.3. Hayvani İçgüdüler (Animal Spirits)

İktisadi yazında ilk defa J.M.Keynes tarafından ifade *hayvani içgüdüler (animal spirits)* konsepti, iktisatçıların, içgüdüleri, istekleri, iyimser düşünceleri ve sonuçlarını değerlendirmesine önemli bir şekilde etki etmiştir. Bu yaklaşıma göre, daha önce neo klasik iktisatçıların kullandıkları rasyonel davranış ve kararlardan farklı olarak bazı irrasyonel kavramların ifade edilmesine başlanmıştır. Genel olarak, kendi kendini gerçekleştirme potansiyeline sahip olan ve iktisadi ajanları iyimserlik ve kötümserlik dalgaları ile etkileyen hayvani içgüdüler, çıktı miktarı, yatırım gibi reel değişkenleri de etkilemektedir (De Grauwe, 2011). Keynes, hayvani içgüdüleri, iş çevrimlerini açıklamak üzere ortaya koymuştur (Akerlof, Shiller, 2010; De Grauwe, 2011; Farmer, 2008).

Hayvani içgüdüler kavramını her ne kadar Keynes iktisadi açıdan ilk kez kullanmış olsa da kavramın kökeni 2500 yıl öncesine kadar uzanmaktadır (Barens, 2011). Erasistratus (MÖ:310-250) fizyoloji üzerine yaptığı çalışmalarda beynin yüksek fonksiyonlarını gerçekleştiren bir *animal spirits* olduğunu öne sürer (Ochs, 2004).

Erasistratus sonrası hayvani içgüdülerden bahseden bir diğer önemli isim Descartes'dır. Descartes ile birlikte hayvani içgüdüler üzerine yapılan tartışmalar tıbbi tartışmaların ötesine geçip beden-ruh ikilemi açısından değerlendirilmeye başlanmıştır ve Descartes ile birlikte artık üç farklı ruh hali olarak değil tek bir dürtü olarak animal spirits ifade edilmiştir (Barens, 2011). David Hume de İnsan Doğası Üzerine Deneme (1736) isimli eserinde Descartes'ı takip ederek benzer anlamla hayvani içgüdülerden bahsetmiştir. Keynes'in de Descartes ve Hume'dan etkilenerek bu kavramı kullandığı söylenebilir fakat Keynes, Descartes'dan farklı olarak hayvani içgüdülerin irrasyonel süreçleri tetikleyerek bireyin hata yapmasına yol açmasını değil olumlu bir güdü olarak girişimi teşvik etmesini öne çıkarır (Koppl, 1992).

1936 tarihli Paranın, Faizin ve İstihdamın Genel Teorisi adlı çalışmasında Keynes, *hayvani içgüdüler* kavramından kısaca şu şekilde bahsetmiştir:

> "…Hayvani içgüdüler, niceliksel getirilerin niceliksel olasılıklarla çarpılmasından elde edilen ağırlıklandırılmış ortalamalar değil, eylemsizlik yerine spontane bir eylemlilik dürtüsüdür."

Hayvani içgüdüleri bu şekilde tanımlayan Keynes, daha sonra hayvani içgüdülerin azalması ve spontane iyimserliğin de azalması sonucu sadece matematiksel beklentilere bağlı olarak karar verilirse, spontane iyimserliğin yüksek olduğu daha önceki durumda oluşam kar umudunun artık kaybetme korkusuna dönüşmesiyle girişimciliğin azalarak yok olacağını öne sürer (Keynes, 1936). Keynes'in bu yaklaşımından matematiksel beklentiler ve beklentilere dair yapılan olasılık hesaplamalarına karşı olduğunu veya değer vermediğini çıkarmak hatalı olacaktır. Keynes'e göre sağlıklı bir birey nasıl ölüm beklentisini bir kenara bırakarak yaşamına devam ediyorsa, hayvani içgüdülerle desteklenen tutarlı ve geçerli bir iktisadi hesaplama da bireysel girişim için gerekli koşuldur (Keynes 1936). Keynes'in hayvani içgüdüler tanımından çıkarılacak sonuçlardan biri de birey açısından, iktisadi belirsizlik ile karşılaşılması durumunda, eylemsiz kalmak yerine eylemde bulunmanın tercih edilmesidir. Standart olasılık hesaplamaları, bireye yatırım yapmaması gerektiği sonucu verse bile eylemde bulunma güdüsüne sahip olan bir birey, spontane iyimserliğin de etkisiyle yatırım gerçekleştirebilir. Spontane iyimserlik, risk ve belirsizlik altında bir girişim yapmayı tasarlayan birey için matematiksel beklentilerin verdiği tahminlerle birlikte sözkonusu riskleri ve belirsizliği göğüsleyerek ve kar beklentisi ile girişimin gerçekleştirilmesini sağlar. Keynes aynı zamanda hayvani içgüdülerin bireyden bireye ve iktisadi olayların içeriğine göre de farklı seviyelerde

olabileceğini söyler. Farklı seviyelerdeki hayvani içgüdüler dolayısıyla farklı iktisadi karar ve eylemlere de yol açabilir. Bu açıdan hayvani içgüdüler, rasyonel beklentiler hipotezi ile uyumlu olarak ilerlemez. Bilgi kullanımındaki heterojenlik, bireylerin sahip olduğu bilişsel sınırlılıklar, iktisadi kısayollar gibi sebeplerle, karmaşık (complex) bir dünyada tam bilgiye sahip olmak mümkün olmadığından, hayvani içgüdüler etkin şekilde bireyi yönlendirebilir.

Keynes sonrası Keynesyen yazında hayvani içgüdüler kavramı, *güneş lekesi* (sunspot), *kendini gerçekleştiren kehanet* (self-fulfilling prophecy), *irrasyonel coşkunluk* (irrational exuberance) gibi kavramlarla eşanlamlı olarak kullanılmıştır (Farmer, 2008).

Ayrıca hayvani içgüldülerin rasyonel beklentiler teorisi ve etkin piyasa hipotezinden farklı bir yaklaşım olduğunu Akerlof ve Shiller (2009):

> "Makro iktisat ve finans alanın pek çok üyesi "Rasyonel beklentiler" ve "etkin piyasalar" yönünde o kadar ileri gitti ki, ekonomik krizlerin altında yatan en önemli dinamikleri göz önüne alma konusunda başarısız oluyorlar. Hayvani içgüdüleri modele dahil etmekte başarısız olmak bizi problemlerin asıl kaynaklarını görmemiz açısından engelleyebilir."

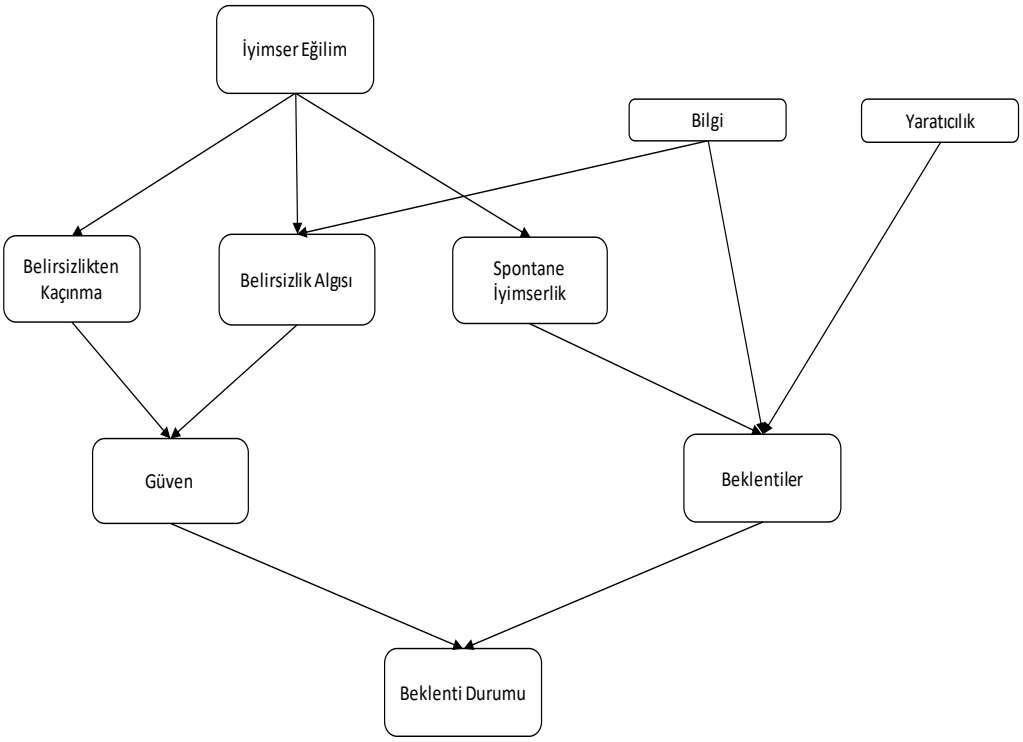
şeklinde bir sorun tespiti yapar ve çözüm önerisi olarak Keynesyen yaklaşımla tutarlı olarak devletin çeşitli politikalarla hayvani içgüdülerin yüksek veya düşük seviyede olması sonucuyla etkilenen finansal dalgalanmaları önlemek veya etkisini azaltmak için aktif rol almasını önerir (Akerlof, Shiller, 2010).

J.M. Keynes'in hayvani içgüdüler konseptinde beklentilerin dinamik bir modellenmesi yer almaz ve genel bir tanımlama içerir (Farmer, 2008; Akerlof, Shiller, 2010). Keynes ve sonrasında Keynesyen düşünce okulları açısından beklentilerin oluşması sürecinde önemli bir yere sahip olan hayvani içgüdülerin, bizzat Keynes tarafından kapsamlı bir tanımının yapılmaması ve beklentilere etkisinin nasıl gerçekleştiğinin model veya modellerle belirtilmemesi, bu konsept üzerine geliştirilen modellerin Keynes'in orijinal tanımı ile ne kadar bağlantılı olduğu sorusunu gündeme getirir. Keynes'in çalışmalarında ayrıntılı bir tanım yer almaması ve daha sonra da hayvani içgüdüler üzerine farklı çalışmaları olmaması sebebiyle Keynesyen yazındaki hayvani içgüdülere dayalı model ve teoriler ile bağlantısı üzerine sorulan bu sorunun cevaplanması pek de mümkün gözükmemektedir.

Hayvani içgüdüleri ve bu güdülerin beklentiler ile bağlantısı ortaya koyabilmek için risk ve belirsizlik kavramlarının ayrımını ele alarak belirsizlik koşulları altında

beklentilerin nasıl oluştuğunu ve etkilendiğini belirlemek gerekir. Keynesyen gelenekte ve özellikle post keynesyen okulda *risk* ve *temel belirsizlik* (fundamental uncertainty) ayrımının beklentilere etkisi önemlidir (Snowdon, Vane, 2005). Post Keynesyen okul J. M. Keynes (1921) ve Frank Knight'ı (1933) takip ederek risk içeren durum ve olaylar ile belirsizlik içeren durum ve olayların ayrıştırılmasını önerir (Snowdon, Vane, 2005). Bu ayrıma göre risk tanımına dahil olan durumlarda olayın olasılık dağılımı hesaplanabilir fakat belirsizlik durumunda ise tutarlı bir olasılık hesaplaması yapmak mümkün değildir. Bu açıdan bakıldığında keynesyen geleneğin kavramsal olarak beklentileri etkileyen risk ve belirsizlik kavramlarını rasyonel beklentiler hipotezinden farklı şekilde temellendirdiğini görürüz. Post Keynesyen görüşe göre olayların gerçekleşmesi ergodik olmayan şekildedir. Bu ergodik olmama durumu tarihsel olarak her bir olayın eşsiz ve tekrarlanmayan şekilde gerçekleştiğini ifade eder. Ergodik olmayan dünyada ise belirsizlik durumunda beklentilerin oluşmasında salt olasılık hesaplaması yöntemi ile beklenti oluşumu mümkün değildir. Rasyonel beklentiler hipotezinin olayların gerçekleşmesini ergodik şekilde değerlendirmesini ve bunu Lucas'ın (1977) iş çevrimlerinde görmek mümkündür (Snowdon, Vane, 2005).

Bireyin beklenti oluşturma süreci ve bu beklentilerin karar ve davranışa dönüşmesinde belirsizlik ve risk kavramlarının doğrudan etkisi vardır. Temel belirsizlik (fundamental uncertainty), geleceğe dair bir olayın, mevcut anda, en azından belirli bir kısmının bilinememesi durumunu ifade eder (Dequech, 1999). Temel belirsizliğin olduğu bir dünyada tam bilgi olmadan oluşturulan beklentilerin yaratıcılık içerdiği ortadadır. Bu tip iktisadi yaratıcılığa örnek olarak inovasyon verilebilir ve yapısal değişiklikler de belirsiz ve yaratıcılık içeren süreçlerin başta beklenen sonuçları dışında farklı ve beklenilmeyen sonuçlar doğurabilir (Dequech, 1999). Dequech'in (1999) keynesyen teoriye dayanarak oluşturduğu şema hayvani içgüdüler, bilgi ve yaratacılık arasındaki ilişkiyi açıklamak açısından özet bir bilgi içermektedir.

Şekil 2: İyimserlik ve Beklentilerin Düzeni

Dequech, David. 1999. Expectations and Confidence under Uncertainty. **Journal of Post Keynesian Economics**. c. 21 s.3: 415-430.

Şekle göre beklenti durumunu etkileyen üç temel faktör vardır. Belirsizlik koşulları altında beklenti oluşturan ve karar veren birey için iyimser eğilim veya hayvani içgüdüler, bilgi ve yaratıcılık etkilidir. Keynes'in hayvani içgüdüleri *belirsizlikten kaçınma* (uncertainty aversion), *belirsizlik algısı* (uncertainty perception), *spontane iyimserlikten* (spontaneous optimism) beslenir. Bu sayılan faktörler bireyin eylemlilik seviyesini de belirler. Bireyin belirli bir olayda sahip olduğu bilgi seviyesi belirsizlik algısına olan etki ile dolaylı olarak hem güven seviyesini hem beklentileri etkilemektedir. Güven ve beklentilerin bileşiminden ise *beklenti durumu* (state of expectation) şekillenmektedir. Bireyin geleceğe dair herhangi bir iktisadi olaya dair eylem veya eylemsizlik kararının sadece beklentilere bağlı olarak karar vermediğini ve güven faktörünün de etkili olduğunu belirtmek gerekir.

3.4. Sınırlı Rasyonellik (Bounded Rationality)

İktisatta yazınında rasyonalite kuramının etkisi ve bu kuruma yapılan eleştiriler önemli bir tartışma alanıdır. Bu tartışma çerçevesinde bireysel düzeyde ve organizasyonel olarak iktisadi davranışların ortaya çıkışında rasyonalite kuramını benimseyen bilim insanları ile rasyonalite kuramını teorik olarak kabul eden fakat her bir iktisadi değişken için ayrık bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürenler arasında önemli bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Rasyonalite kuramını ele alıştaki bu farklılık davranışsal iktisadın ortaya çıkması ve gittikçe daha yoğun bir çalışma alanı olarak gelişmesine neden olduğu gibi hem ana akım iktisadın hem de heteredoks iktisadi okulların şekillenmesinde refererans noktalarından biridir.

İlk kez Herbert A. Simon tarafından ortaya konan *sınırlı rasyonellik (bounded rationality)* kavramı da rasyonalite kuramı ve iktisadi ajanların davranışlarına etkisini ortaya koyabilmek üzerine yoğunlaşmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki her ne kadar Simon sınırlı rasyonellik kavramını ilk defa ortaya koymakla ilişkilendirilse de Simon'ın çalışmalarının öncesinde ve sonrasında sınırlı rasyonellik kavramı ile yakın ilişkili çeşitli kavramlar üzerinde çalışmalar mevcuttur. Sınırlı rasyonellik kavramının benzer veya yakından ilişkili olarak *kısıtlı zeka* (limited intelligence), *sonlu zeka* (finite intelligence), *eksik rasyonalite* (incomplete rationality), *sınırlı rasyonalite* (limited rationality), *yönetsel rasyonalite* (administrative rationality), *yaklaşık rasyonalite* (approximate rationality), *sonlu rasyonalite* (finite rationality), *kısıtlı rasyonalite* (restricted rationality), *kısıtlı rasyonalite* (constrained rationality) gibi farklı kavramlar da kullanılmıştır (Klaes, Sent, 2003).

Nobel ekonomi ödüllü Herbert A. Simon organizasyonel teori, iktisat, psikoloji, makine öğrenmesi gibi farklı disiplinlerin kaynaklarını kullanarak iktisat yazınında genel kabul gören rasyonalite kuramını ve beraberinde getirdiği davranış patikalarını eleştirmiştir. Herbert A. Simon (1955) sınırlı rasyonellik teorisinin temel amacını şöyle özetlemiştir:

> "Genel olarak belirtmek gerekirse, ekonomik insanın genel rasyonalite anlayışını, insan da dahil çeşitli organizmaların yaşadığı çevrede sahip oldukları hesaplamaya yönelik sınırlılıklar, bilgiye ulaşım sorunu ile uyumlu bir rasyonel davranış ile yer değiştirmek hedeftir."

Simon bu hedeften yola çıkarak karar alıcı organizma ile içinde bulunduğu çevre arasındaki ilişkinin iktisat teorisine dahil edilmesini öne çıkarır. Bu çevresel

faktörlerden yola çıkarak içsel sınırlamalar ile birlikte dışsal kısıtların da rasyonel seçime etkisinin keşfedilmesini önerir. Sınırlı rasyonellik, karar alıcının hesaplamaya (computation) yönelik sınırlılığı, bilgiye ulaşmada yaşadığı sorunlar gibi bilişsel sınırlılıkları içeren rasyonel seçimi ifade etmektedir (Simon, 2008). Bu teoriye, neo klasik iktisadın *sübjektif fayda teorisinin* bazı varsayımları gevşetilerek ulaşılabilir (Simon, 2008). Simon (1955) iktisadi açıdan genel rasyonel davranış için gerekli unsurları şu şekilde özetlemiştir:

1.Farklı davranış alternatifleri,

2.Organizmanın algıladığı veya üzerine düşündüğü davranış alternatifleri,

3.Seçimin sonucu (geleceğe dair olayların durumu),

4.Değer veya faydayı belirten bir fonksiyon,

5.Hangi alternatifin gerçekleşeceğine dair bilgi,

6.Belirli bir sonucun gerçekleşme olasılığına dair bilgidir.

Global rasyonel seçim modellerinde karar alıcı karar almadan önce tüm alternatifleri değerlendirerek sonuca varırken gerçek insan karar alma davranışı ise sıralı olarak gerçekleşir (Simon, 1955). Buradan yola çıkarak sınırlı rasyonellik yaklaşımıyla, davranışsal bir perspektiften, karar alma süreci ve sonuçları üzerine daha isabetli çıkarımlar yapılması hedeflenmektedir. Neo klasik iktisatta yaygın kabul gören sübjektif fayda teorisine göre belirli alternatifler arasında seçim yapan birey, bu alternatiflerin sübjektif olasılık dağılımı üzerine bilgi sahibidir ve fayda maksimizasyonunu hedefler (Savage, 1954). Bu tarz bir değerlendirme ve karar sürecinin, birey ve organizasyon düzeyinde gerçekçi bir varsayım olmadığını öne süren H.A. Simon, belirsizlik koşulları altında karar almanın çok daha sınırlı bir bilgi düzeyi ve hesaplama yeteneğine bağlı olduğunu söyler. Neo klasik iktisadın sübjektif olasılık dağılımının öngörülebilirliği varsayımı yerine alternatifler arasında seçimi öne çıkaran sınırlı rasyonellik kuramı ise insan doğasında bulunan bilişsel sınırlılıklardan dolayı sübjektif olasılık dağılımının tam isabetle tahmin edilemeyeceğini iddia eder. Buna göre belirli alternatifler arasında seçim yapan birey SFT'nin güçlü varsayımlarından birini veye birkaçını değiştirerek, global bir maksimizasyon gerçekleşmeden, tercih ettiği olayın sonuçlarını öngörmeye odaklanır (Simon, 2008).

Sınırlı rasyonellik kuramına göre birey ve organizasyonlar davranış ve seçimlerinde optimizasyon yerine yine Herbert A. Simon (1987) tarafından ortaya konan *satisficing* kavramını önerir. Tatmin olmak (satisfy) fiilinden türetilen Satisficing kavramına göre birey alternatifler arasında belirli bir en iyi seçeneği değil karar alma sürecinde çeşitli kriterleri sağlayan seçenek ile tatmin olabilir. Bu alternatif en iyi (optimal) alternatif olmak zorunda değildir ve genellikle de bireyler sınırlı rasyonellik teorisinde bahsedilen bilişsel sınırlılıklar, belirsizlikler ve karmaşıklık (complexity) sebebiyle en iyi alternatifi değerlendirme ve seçme yetisine sahip olmazlar (Simon, 1956). Optimizasyonun mümkün olmadığı durumlarda veya alternatifleri sıralamanın ve değerlendirmenin bireyin çok yüksek bir maliyet veya zaman kaybı ile karşılaşmasına sebep olduğu hallerde birey için optimizasyon hedefi gerçekçi olmaktan çıkmaktadır. Birey alternatifleri değerlendirmenin yüksek maliyeti ve zaman unsurunun karar sürecindeki fırsat maliyetini hesaplayarak ve bu fırsat maliyetine göre bir karar süreci oluşturarak optimizasyon sürecine yakınsayabilir fakat bu durumda da karar alıcı yeni ve karmaşık bir beklenen marjinal getiri ve fırsat maliyeti hesaplamasını yapmak zorundadır (Simon, 1955). Bu sebeplerle gerçek dünyada karar alma süreci rasyonel beklentiler hipotezinin öngördüğü şekilde gerçekleşmez. Burada şunu belirtmek gerekir ki Simon, rasyonel beklentiler ve karar alma sürecine temelde itiraz etmez, bireylerin akılcı bir şekilde ve kendisi için en iyi alternatifi seçme hedefinde olduğunu kabul eder fakat seçim sürecinde hesaplama ve değerlendirmeye yönelik kısıtlar tam bir rasyonel ve optimal seçimi olanaklar arasından çıkarır.

Sınırlı rasyonellik teorisi ile satisficing iktisatçılar açısından hangi kriterler ve hangi durumlar tatmin edici bir seviyeyi ifade eder sorusunu ortaya çıkarır. Bu soruya psikoloji disiplinin analiz yöntemi ile yaklaşan Simon, bireyin arzu (aspiration) seviyesinin tatmin edici seçeneği belirlemesinde etkili olduğunu öne sürer (Simon, 2008). Buna göre birey için eğer yeni alternatifler bulmak ve elde etmek kolay ise tatmin edicilik kriterinin seviyesi yükselir fakat eğer alternatif bulma süreci ilk seçeneğe göre daha uzun sürerse ve daha iyi bir alternatif bulunamazsa tatmin olma standardı düşer. Bunun sonucu olarak karar alıcı, geri besleme (feedback) mekanizması ile çok fazla çaba harcamadan elde edilebilen seçeneği tercih eder (Simon, 2008).

Bu sebeple sınırlı rasyonellik modeli dinamik bir yapıya sahiptir çünkü belirli bir zamandaki arzu düzeyi geçmişteki arzu düzeyi ile hedeflerin elde edilme başarısına bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Simon bu nedenle optimizasyon süreci ile arzu düzeyi arasındaki en önemli farkın, karar alıcının, arzu düzeyi kriterine göre yaptığı tercihin daha az çaba gerektirmesi olduğu söyler.

Simon (2000) sınırlı rasyonellik kavramını sistematize ederken dört başlıktan söz eder:

1.Ampirik kavramlara ulaşmak için gerekli araçlar,

2.Teorileri inşa etmek için gerekli olan araçlar,

3.Teorileri test etmek için gerekli olan araçlar,

4.Gelecekteki çevreye yönelik,

b.Diğer aktörlerin tepkileri,

c.Bireyin kendi zevk ve tercihlerindeki değişmeler ile belirsizlik ile mücadele etmek Bu sayılan maddelerin tümü sınırlı rasyonelik kavramı ile ilgili yapılacak çalışmaların yöntemini belirlemede önemlidir.

Simon, tatmin edici alternatifi tercih etmenin bazı değişkenlerin değerleri arasında karşılaştırma yapılmanın mümkün olmaması nedeniyle, optimizasyon sürecine göre daha avantajlı olduğunu söyler. Optimizasyon sürecine dair fayda fonksiyonun yapısının her durumda bilinememesi ve hatta bazen mevcut bile olmaması durumu ortaya çıkar. Burada üç farklı durum ile alternatifler arasındaki karşılaştırılamazlık (incommensurability) değerlendirilebilir:

1.Belirsizlik durumu,

2.Birden fazla kişinin tercih yapması durumu,

3.Tercih yapmanın bir getirisi olduğu gibi bir başka açıdan kayba da yol açtığı durumdur (Simon, 2008).

Bu tip durumlarda karar alıcıların, yukarıda sayılan her bir durum açısından farklı hedefleri vardır ve tüm seçeneklerin optimal sonucunu değil bazılarının tatmin edici seviyede olmasını gözetir (Simon, 2008).

Karar alıcı bu tip bir durumda seçim anında hemen sonucu elde etmeyi tercih edebilir veya geleceğe dair ucu açık bir pozisyonu tercih ederek mevcut anda eylemsiz

kalabilir (Simon, 1955). Bu durumda karar alıcı açısından bir zamanlararası seçim ve zaman indirimi (time-discounting) problemi ortaya çıkar.

İktisadi teori açısından sınırlı rasyonellik ve satisficing durumu rasyonel seçim ve beklentilerin getirdiği güçlü kavramsal çerçevenin dışına çıkmayı ve gerçek insan davranışına dair gözlem ve bilgi toplanmasını gerektirmektedir. Ayrıca psikoloji, makine öğrenmesi gibi disiplinlerin analiz yöntemlerini iktisat teorisine içselleştirmeyi de gerektirmektedir. Bu gereklilikler iktisadi modelleri daha karmaşık hale getirmesi ve daha fazla değişkenin modellere dahil edilmesi nedeniyle iktisat teorisi açısından zorluklar ortaya çıkarabilir. Son yıllarda davranışsal iktisat alanında artan çalışmalar bu potansiyelin gerçekleşmesine katkı sağlamaktadır.

Ayrıca sınırlı rasyonellik teorisinin gerçek insan davranışlarına uygulanması ve test edilmesi için Lipman (1995); Arthur (1991); Manson (2007); Xabaix (2014); Gigerenzer (1997); Mattsson, Weibull (2002); Selten (1998) önemli çalışmalar yapmıştır.

Sınırlı rasyonellik ve iktisatta davranışsal perspektifler açısından iki farklı yaklaşımı da ortaya koymak gerekir. Buna göre özellikle Simon'nın da çalışmalarını yoğunlukla verdiği problem çözme yaklaşımı, bilişsel sınırlılıklardan yola çıkarken, karar alıcının karşılaştığı olay ve durumlar her ne kadar karmaşık bir yapıya sahip olsa da iktisadi ajan, çözüme ulaşma konusunda, kısmen başarılı kabul edilir. Diğer bir yaklaşım ise en basit karar alma ve sorun çözmede bile bireylerin hata yapması üzerine odaklanan ve *kısayollar* (heuristics) ile *yanlılık* (bias) aracılığıyla bu hataları analiz eden ve Kahneman ve Tversky'nin çalışmalarının yoğun olduğu yaklaşımdır (Wildavsky, 2010). Bu iki yaklaşımın da davranışsal iktisada kaynaklık ettiğini ve bu bakış açısı ile değerlendirilmeleri gerektiğini belirtmekte fayda vardır.

3.5. Beklenti Teorisi (Prospect Theory)

Beklenti teorisi (Prospect Theory), Daniel Kahneman ve Amos Tversky'nin ortak çalışmaları sonucu ortaya koydukları ve güncel davranışsal iktisat yöntemine temelde kaynaklık eden bir yaklaşımdır. Beklenti teorisi, daha önce Herbert Simon tarafından ortaya konan sınırlı rasyonellik teorisi ile temel önermeleri açısından uyumluluk göstermektedir fakat beklenti teorisi daha çok karar alma sürecinde bireylerin yaptığı hatalar ile rasyonel karar alma sürecinden sapmaları ele almaktadır. Beklenti teorisi,

beklenen fayda teorisi (expected utility theory), sübjektif beklenen fayda teorisi (subjective expected utility theory), rasyonel beklentiler gibi ana akım ve yerleşik teorilere eleştiri içermesi açısından bu çalışmanın konusu itibarı ile incelemeye değerdir. Beklenti teorisinin yukarıda sayılan teorilere eleştirilerini ve orijinal yöntemini ortaya koymadan önce ilgili teorilerin arkaplanını kısaca özetlemek doğru olacaktır.

3.5.1. Beklenen Fayda Teorisi (Expected Utility Theory) ve Subjektif Beklenen Fayda Teorisi (Subjective Expected Utility Theory)

Ana akım iktisat yazınında fayda kavramı ve ölçülmesi özellikle bireysel beklenti oluşturma ve karar alma süreci açısından önemli bir analiz aracıdır. Fayda kavramı ve kökeni ile fayda kavramının ölçülebilirliği hem felsefi hem de matematiksel açıdan iktisat biliminde tartışma konusudur fakat bu tartışmalar bu çalışmanın kapsamını aştığından burada ele alınmamıştır.

Beklenen fayda teorisi risk ve belirsizlik karşısında karar almanın nasıl gerçekleştiği sorunu ile ilgilenir. Birden fazla seçenek ile yüzyüze olan karar alıcı, tüm olasılıkları ve sonuçlarının sağladığı faydaları değerlendirerek beklenen faydası en yüksek olan seçeneği tercih eder (Schmeidler, Wakker, 1987). Beklenen fayda teorisinin uygulamadaki basitliği ve birçok farklı türde olaya uygulanabilme kapasitesi çok hızlı bir şekilde ve geniş bir kabul görmesini sağlamıştır. Beklenen fayda teorisinin matematiksel olarak türetilmesini Cramer (1728) ve Daniel Bernoulli (1738)'e kadar götürmek mümkündür (Shoemaker, 1982; Machina, 2008). Bernoulli'ye göre sonsuz bir matematik beklentiye sahip yazı-tura oyunundaki olasılıklar ve sonuçların analiz edilmesi beklenen faydayı açıklamak açısından yeterlidir. Bu çerçeveye göre yazı-tura oyununda tura gelene kadar oyun oynanır, bu oyun sayısına "n" dersek 2^n sayıda sonuca sahip olur ve bu sonuçların olasılık dağılımı da $1/2$, $1/4$, $1/8$,…. , $\left(1/2^{n}\right)$'dir.

Buna göre bu oyunun parasal beklenen değeri:

$$\sum_{n=1}^{\infty}\left(1/2\right)^{n} 2^{n} = \infty \qquad (5.1)$$

Bu formulasyona göre her bir ayrık oyunda parasal getiri 1, 2, 4, 8,…., ∞ varsayılırsa olasılık dağılımı ile çarpımından elde edilecek sonuçlar:

$$^{1}/_{2} \times 1 + {}^{1}/_{4} \times 2 + {}^{1}/_{8} \times 4 = 0.5 + 0.5 + 0.5 + \ldots = \infty \qquad (5.2)$$

(5.2) numaralı eşitlik St. Petersburg paradoksu olarak adlandırılır. Tutarlı ve akılcı bir insan bu şekilde bir oyunu oynamak istemeyeceğinden Cramer ve Bernoulli'ye göre beklenen değer yerine oyunların beklenen faydasını gözeterek değerlendirme yapar (Shoemaker, 1982; Machina, 2008). Bu yaklaşımlar sonrası en erken çalışma Frank Ramsey'in (1926) sübjektif olasılık üzerine yaptığı çalışmadır (Machina, 2008). Ramsey'e göre bireylerin alternatif seçenekler arasında doğruya inanç dereceleri ile ölçülür.

Bernoulli'ye göre fayda fonksiyonu:

$$U(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \left({}^{1}/_{2}\right)^{n} \log e\,(2^{n}) = \infty \qquad (5.3)$$

Burada şunu belirtmek gerekir ki Bernoulli tarafından geliştirilen bu çerçeve beklentilerin yapısını ve rasyonelliği açıklayıcı unsurlar içermez. John von Meumann ve Oskar Morgenstern (1944) çalışmasında beklenen faydanın rasyonel karar alma kriterini sadece parasal olaylara değil tüm olaylara genişletecek şekilde ortaya koymuştur (Shoemaker, 1982).

Beklenen fayda teorisinin iki temel ayrım ile değerlendirilmesi mümkündür; bu yaklaşımlardan ilki belirsizlik koşulları altında beklenen fayda teorisini inceleyen Savage'ın yaklaşımı, ikincisi ise risk ile yüzleşme durumunda uygulanan ve Von Neumann-Morgenstern tarafından geliştirilen beklenen fayda teorisi yaklaşımıdır.

İlk olarak Von Neumann-Morgenstern (1944) yaklaşımını ele almak doğru olacaktır. Risk koşulları altında karar alma süreci karar alıcının olayların gerçekleşme olasılıklarını ve buna bağlı olarak da sonuçların sağlayacağı faydaları formülüze etmesi ile elde edilir. Bu nedenle risk koşulları altında karar alma sürecinde karar alıcı olasılık dağılımını olaylar fonksiyonundan bağımsız olarak tanımlayabilir (Schmeidler, Wakker, 1987). VNM yaklaşımı ilk ortaya atıldığı yıllarda iktisat dünyasında çok fazla kabul görmemiştir. Buna sebep olarak genel anlamda *bağımsızlık aksiyomunu* (independence axiom) içermemesi görülür (Machina, 2008 ve diğer kaynaklar). Bağımsızlık aksiyomunun ifadesi için Morschak (1950), Samuelson ve diğ. (1952) tarafından yapılan çalışmalar sonucu VNM yaklaşımı da genel kabul görmeyi sağlamıştır (Machina, 2008).

İkinci olarak Savage'ın (1954) beklenen fayda yaklaşımını ele alırsak, bu yaklaşım beklenen faydanın ve dolayısıyla beklentilerin matematiksel olarak ilk ve tam bir çerçevede ortaya konulmasını sağlamıştır.

Savage, olasılığı, objektifçi (objectivistic), kişilikçi (personalistic) ve gerekli (necessary) olmak üzere üç yaklaşım açısından inceler. Objektifçi yaklaşıma göre bazı tekrarlanan olaylar matematiksel konseptlerle açıklanabilir ve olayların gerçekleşme olasılığı sadece gözlemlerle hesaplanabilir. Kişilikçi yaklaşım ise olasılık ölçümünün kişinin o olaya dair hissettiği güven seviyesi ile ilgili olduğu öne sürer ve iki farklı kişinin aynı olaya farklı olasılık değerleri atfedebileceğini kabul eder. Gerekli yaklaşıma göre ise insan fikrinden bağımsız olarak ve mantıksal çıkarımdan bağımsız olarak bir olay başka bir olayın doğruluğunu veya gerçekleşmesini onaylar. Bu tip bir olasılık yaklaşımına dair farklılık Savage'ın beklenen faydaya yaklaşımını da şekillendirmiştir.

Savage'ın yaklaşımında bir diğer önemli açıklama ise olayların gerçekleşmesinde rol oynayan unsurların açıklanmasıdır. Buna göre kişi bu unsurların ilkidir ve Savage'a göre bireyler rasyoneldir. Bir diğer unsur ise dünyadır. Dünya kişinin üzerine çıkarımlar yaptığı nesne olarak tanımlanır ve bu Savage'ı bir diğer unsur olan *durum* (a state)'a götürür. Bir durum dünyanın bir olayda tanınlanmamış hiçbir parçası kalmayan bir açıklamasıdır. *Gerçek durum* ise olayın gözlenen halidir. Savage ayrıca olay kavramını, durumlardan oluşan bir set olarak tanımlar. Savage'ın son olarak tanımladığı kavramlar ise sonuç (consequence), eylem (act) ve kararlardır. Tüm bu tanımlar ile karar alma sürecininin çerçevesini oluşturan Savage daha sonra VNM yaklaşımını dikkate alarak beklenen fayda teorisini ortaya koyar.

Savage'ın beklenen fayda teorisini sübjektif beklenen fayda teorisi olarak nitelemek doğru olacaktır çünkü durumların olasılıklarını gözlemlemek mümkün değildir ve sübjektiftir (kişiseldir) ve tercihlerin ortaya çıkması ile şekillenir (Camerer, 1998). Beklenen fayda ile sübjektif beklenen fayda arasındaki fark ise beklenen fayda teorisinde olasılık dağılımları objektif olarak, subjektif fayda teorisinde ise belirli aksiyonlar sonucundaki tercihlerle ortaya çıkmasıdır (Camerer, 1998). Savage yaklaşımına göre belirsizlik altında karar alırken olayların sonuçları ve doğal durum iki önemli kavramdır.

Beklenen fayda teorisinin dört farklı amacını genel hatlarıyla ortaya koymak mümkündür. Bunlar; tanımlayıcı (descriptive), tahmin edici (predictive), tahmin sonrası (postdictive), öngörücü veya normatif (prescriptive, normative)'tir (Shoemaker, 1982). Tanımlayıcı modele göre modelin aksiyomları ve bilginin işlenme süreci önemlidir. Tahmin edici modele göre ise modelin aksiyom ve şeklinden çok tahminlerin sonuçlarının ne ölçüde isabetli olduğu önemsenir. Tahmin sonrası yönteme göre ise karar alıcının optimaliteden uzaklaşmasına veya sapmasına neden olan kısıt ve benzeri unsurlar önemle ele alınır ve optimal insan davranışına ulaşılmak hedeflenir. Son olarak normatif modelde ise insan davranışları optimal davranışa yakındır ve karar teoristleri ile karar alma sürecini normatif kurallara göre iyileştirme sağlamayı hedefler. Karmaşık seçenekler beklenen fayda temelinde sıralanır.

Beklenen Fayda teorisine getirilen ilk eleştiriler teorinin aksiyomlarının ve ampirik uygulanabilirliğinin sorgulanması üzerine olmuştur ve bu tip eleştirel çalışmalara; Markowitz (1952), Allais (1953) ve Ellsberg (1961) örnek olarak verilebilir (Nagatsu, 2014). Allais paradoksu, Maurice Allais (1953) tarafından beklenen fayda teorisinin bağımsızlık aksiyomunun aksini ispat eden bir kayıp-kazanç oyunu ortaya koyulması ve test edilmesini ifade etmektedir. Ellsberg (1961) ise beklenen fayda teorisinin tamlık ve monotonluk aksiyomlarının gerçekleşmediği bir oyun dizayn etmiş ve daha sonrasında bu çalışmadaki seçime yönelik paradoks Ellsberg paradoksu olarak anılmaya başlanmıştır.

3.5.2. Beklenti Teorisi ve Karar Alma

Beklenti teorisi (prospect theory), risk içeren tercihlerde, beklenen fayda teorisinin önermelerinin geçerli olmadığı durumları analiz eden bir yaklaşımdır. Beklenti teorisi modeli her ne kadar modeldeki tüm kavramları ve durumları açıklamayamasa da beklenen fayda teorisine alternatif teorilerin geliştirilmesinde ve psikolojik faktörlerin karar alma sürecine dahil edilmesinde önemli bir basamak olmuştur (Loomes, 2008). Kahneman ve Tversky tarafından geliştirilen Beklenti Teorisi (Prospect Theory), beklenen fayda teorisine eleştiri içermektedir. Beklenti teorisinin beklenen fayda teorisine eleştirisi temelde BFT'nin önermelerinin aksine, bireylerin riskli tercihlerle karşılaştığı durumlarda yaptıkları tercihlerin kesin bir durumda yaptığı tercihlerden farklı olarak çeşitli sapmalar içermesidir. Buna göre bireyler kesin olan olaylar ile daha az kesin olaylar arasında karşılaştırma yaparken daha az kesin olayları olduğundan

düşük seviyede ağırlıklandırır (Kahneman, Tversky, 1979). Bu eğilim *kesinlik etkisi* (certainty effect) olarak adlandırılır ve *riskten kaçınma* (risk aversion) veya *risk kollama* (risk seeking) gibi durumları içerir. Buna ek olarak insanlar tüm seçenekleri değerlendirirken bazı içerikleri göz ardı eder. Bu eğilime *tecrit etkisi* (isolation effect) denir. Tecrit etkisinin geçerli olduğu durumlarda bireye sunulan aynı seçenekle ilgili istikrarsız seçimler gerçekleşebilir. Genel olarak bu tip etkileri analize dahil eden beklenti teorisi insanların tercihleri ve karar alma sürecine dair daha tutarlı sonuçlar elde etmeyi hedeflemektedir. Kahneman ve Tversky (1979), risk koşulları altında karar alma sürecini açıklarken bu sürecin bir tür kumar (gamble) veya beklenti (prospect) olarak değerlendirilebileceğini öne sürer. Bir beklenti $(x_1, p_1; \dots; x_n, p_n)$ x_i sonucunu p_i olasılığı ile getiren durumdur ve tüm olasılıkların toplamı bire eşittir $(p_1 + p_2 + \cdots + p_n = 1)$. Bu notasyonu kolaylaştırmak adına K&T, $x\ ve\ p$ beklentisini kısaca belirtmişlerdir ve x sonucunun gerçekleşmesi olasılığı p ise diğer olasılık $(1 - p)$ ile ifade edilir ve getirisi sıfır olur. K&T'ye göre beklenen fayda teorisi aşağıdaki üç temel varsayıma dayanır;

1.Bir beklentinin toplam faydası U harfi ile simgelenmek üzere: $U(x_1, p_1; \dots; x_n, p_n) = p_1 u(x_1) + \cdots + p_n u(x_n)$.

2. $(x_1, p_1; \dots; x_n, p_n)$ bir w kazanç pozisyonu $U(w + x_1, p_1; \dots; w + x_n, p_n) > u(w)$ koşulu geçerli ise kabul edilebilirdir. Bu duruma kazanç entegrasyonu adı verilir ve buradan çıkarılan sonuç da kayıp ve kazanç olarak kişinin nihai fayda fonksiyonun asıl kriter olmasıdır.

3. Fayda fonksiyonu içbükeydir yani $u'' < 0$. Bu duruma riskten kaçınma durumu adı verilir ve beklenen fayda teorisinde riskten kaçınma fayda fonksiyonun içbükeylik seviyesine eşittir.

K&T beklenen fayda teorisinin temel varsayımları ortaya koyduktan sonra bu teorinin varsayımlarının gerçekleşmediği bazı durumları basit örneklerle açıklar. Üniversite öğrencilerine ve çalışanlarına bazı varsayımsal tercih durumlarını sunan K&T buradan elde ettikleri sonuçlara göre beklenen fayda teorisinin varsayımlarının geçerli olmadığı bazı durumlarla alakalı çeşitli konseptler geliştirmiştir. Orijinal olarak Allais tarafından ortaya konan örneğe dayanarak, K&T ilk olarak:

A: %33 olasılıkla 2.500 kazanç, B:Kesin olarak 2.400 kazanç.

%66 olasılıkla 2.400 kazanç,

%1 olasılıkla 0 kazanç;

Durumununda tercih yapılması durumunda nasıl bir tercih yapılacağını sormuşlardır.

İkinci olarak ise:

C: %33 olasılıkla 2.500 kazanç, D:%34 olasılıkla 2.400 kazanç.

%67 olasılıkla 0 kazanç, %66 olasılıkla 0 kazanç.

Bu iki sorudan ilkinde katılımcıların %82'si B seçeneğini, ikinci soruda ise katılımcıların yüzde 83'ü C seçeneğini seçmiştir. Bu seçimler beklenen fayda teorisinin varsayımları ile uyum göstermemektedir çünkü katılımcılar belirsizlik oranı artan daha büyük kazanç yerine olasılığı daha yüksek olan daha düşük kazancı tercih etmişlerdir. Buradan yola çıkarak ulaşılan sonuç, beklenen fayda teorisinin risk koşulları altında bazı tercihlerin değerlendirilmesini mümkün kılmamasıdır (Kahneman, Tversky, 1979).

K&T yukarıda bahsedilen problemin yanında içeriğinde kazanç ile birlikte kayıp da bulunan bir problem üzerinden de testini sürdürmüştür. Bunun için önceki testteki problemlerin kazanç kısmını kayıp olarak değiştiren K&T, kayıplar arasından seçim yapan bireylerin riskten kaçınma yerine risk kollama davranışına sahip oldukları sonucuna ulaşmıştır. Bu tip bir risk kollama davranışın geçerli olduğu duruma *yansıma etkisi* (reflection effect) denir ve psikolojik olarak kesinliğe olduğundan daha fazla ağırlık atfetme durumu hem kazanç durumunda riskten kaçınma hem de kayıp durumunda risk kollama olarak kendini gösterir (Kahneman, Tversky, 1979).

K&T beklenen fayda teorisinin varsayımlarına çeşitli eleştirileri getirdikten sonra bu teoriye alternatif olarak sundukları beklenti teorisinin temel işleyişini açıklarlar. Buna göre beklenti teorisi karar alma sürecini *düzenleme* (editing) ve *değerlendirme* (evaluation) olmak üzere iki bölüme ayırır (Kahneman, Tversky, 1979). Düzenleme bölümü mevcut olasıkların analizini içerir. Değerlendirme bölümü ise düzenlenen olasılıklardan en yüksek getiriye sahip olan seçilir. Düzenleme bölümünde bireyler, kodlama, kombinasyon, ayırma ve iptal etme gibi eylemler gerçekleştirirler. Kodlama eylemi bireylerin tercihlerinde beklenen fayda teorisinin varsayımının aksine nihai refahı değil kayıp veya kazançları değerlendirmesine dayanır. Bireyin bir referans noktası oluşturarak yaptığı kodlama, olasıkların formulüze edilişi veya bireyin sahip olduğu beklentilere göre değişebilir. Kombinasyon eylemi ise bireyin aynı sonuçları veren olasılıkları birarada

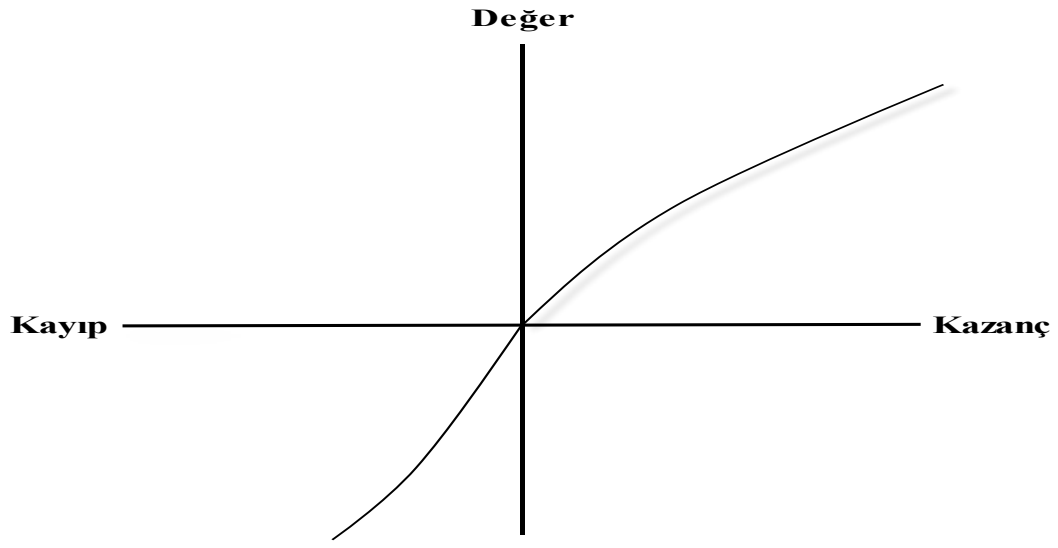
değerlendirmesi durumudur. Kombinasyonun tersi olarak ayırma eyleminde birey olasıkların riskli olanları daha az riskli olanlar ayırabilir. İptal etme eylemi ise bireylerin birden fazla olasılıktan tercih edilebilir bulduklarını ayırarak diğer olasıkları yok saymasıdır (Kahneman, Tversky, 1979). Kahneman ve Tversky'nin (1979) beklenti teorisinin, beklenen fayda teorisi ile benzeştiği ve ayrıştığı durumları özetle anlayabilmek için:

> "Beklenti teorisinin özdeşlikleri, beklenen fayda teorisinin ikili doğrusal formunu sürdürmektedir…. Değerler nihai sonuçlara değil değişimlere atfedilmektedir ve karar ağırlıkları belirtilen olasılıklarla eşdeğer değildir. Beklenen fayda teorisinden bu tip ayrılmalar normatif olarak kabul edilebilir olmayan istikrarsızlıklar, geçişsizlikler, dönüşsüzlükler veya kabul edilemezlikler gibi bazı sonuçlara yol açmalıdır. Bu tip istikrarsızlıklar, geçişsizlikler, dönüşsüzlükler veya kabul edilemezlikler gibi tercih anomalileri, normalde, karar alıcı tarafından fark edildiğinde düzeltilir. Fakat birçok durumda karar alıcı tercihlerinin uymak istediği karar alma kurallarını ihlal ettiğini fark etme imkanına sahip olmaz. Bu durumlarda beklenti teorisi tarafından ortaya konan anomalilerin gerçekleşmesi beklenir."

Beklenti teorisine göre değer fonksiyonu da beklenen fayda teorisinden farklılık içermektedir. Beklenen fayda teorisindeki kesin büyüklükler yerine göreli ve değişken büyüklükler kişinin karar alma sürecini etkilemektedir. Bu konuda iki farklı servete sahip insanı örnek gösteren K&T, bu iki insanın sahip oldukları mevcut değerlere göre biri için zenginlik ifade eden aynı refah düzeyi diğer insan için bir fakirlik göstergesi olabilir. Bu nedenle herhangi bir değer değişmesi mevcut durumdan bağımsız olarak değerlendirilmemelidir. Değer iki unsurun fonksiyonu olarak değerlendirilmelidir; bunlardan ilki bir referans noktası olarak hizmet eden varlık pozisyonu diğeri ise bu referans noktasından pozitif veya negatif sapma sağlayan değişimin büyüklüğüdür (Kahneman, Tversky, 1979). Birçok algısal ve duyumsal boyutu dikkate aldığımızda psikolojik yanıtlar içbükey bir fonksiyonu ifade eder. Bu varsayımlara dayanarak K&T, refah düzeyindeki değişiklikleri temsil eden değer fonksiyonunun referans noktasının üzerinde içbükey olduğunu yani $v''(x) > 0,\ x > 0$ koşulunun geçerli olduğunu, referans noktasının altında ise dışbükey yani $v''(x) < 0\ ,\ x < 0$ olduğu hipotezini iddia ederler. Bu durum kayıp ve kazançların marjinal değerlerinin, şiddetlerine göre genel olarak düştüğü anlamına gelir. Bunlara ek olarak K&T beklenti teorisi modelinde referans noktasının tercihlerin değişmesi suretiyle değişebileceğini de belirtmiştir. Karar alıcının bir tercihi ile elde etmeyi beklediği kazanç pozisyonunda oluşacak bir artış veya eksilme referans noktasını değiştirebilir çünkü mevcut durumundan oluşan sapma karar alıcının sahip olduğu beklentilerin gerçekleşmemesi

anlamına gelebileceğinden yeni referans noktası oluşumu ihtiyacı ortaya çıkabilir. Örneğin mevcut durumda bir kazanç beklentisinde olan bir birey eğer bu kazancı sağlayamayacağını fark edip bu yeni duruma uyum sağlayamazsa K&T'nin bulgularına göre ilk duruma göre daha risk kollayan bir davranışa uyum sağlayabilir.

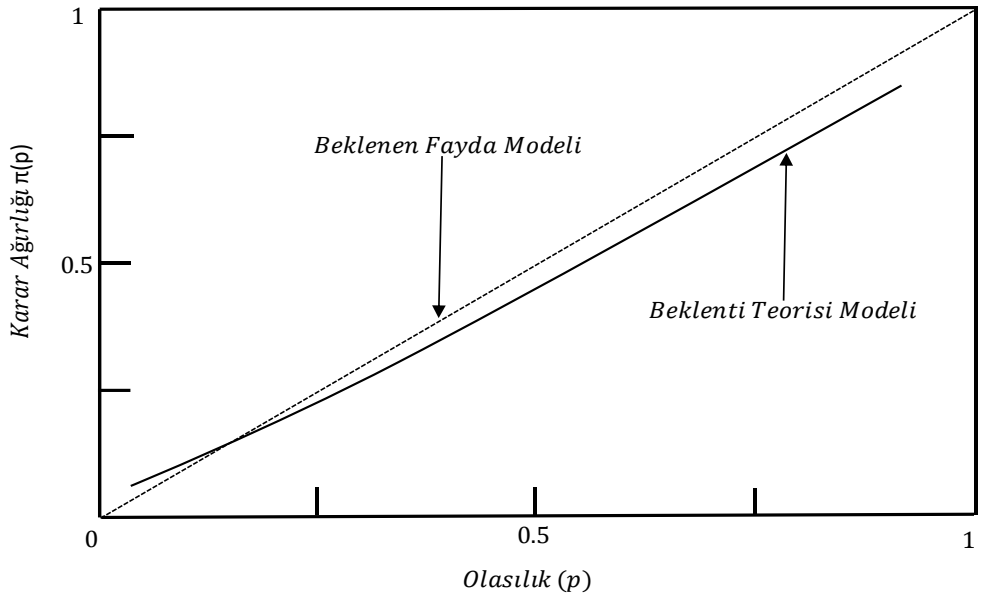
Burada şunu belirtmek gerekir ki K&T ilk olarak değer fonksiyonun içbükeyliğinin risk içermeyen bir durumda gerçekleştiğini öne sürmüşlerdir fakat risk içeren durumlarda da aynı kuralın geçerli olduğunu belirtmişlerdir. Bu duruma örnek olarak, herhangi bir karar alma sürecinde, evini satmak zorunda kalacak kadar büyük bir kayıp içeren bir seçimde bireyin kayıptan kaçınma eğilimi artabilir. K&T bu ve benzeri örneklerden yola çıkarak karar alıcının türetilmiş değer veya fayda fonksiyonun saf parasal değere yönelik davranışı açıklamaz. K&T'nin yaklaşımını genel olarak ifade etmek gerekirse karar alıcı için kayıplar kazançlara göre daha baskındır bu nedenle insanlar belirli miktardaki parayı kaybettiklerinde hissettikleri olumsuz duygu, aynı miktarda elde edilen kazançtan doğan olumlu duygudan daha yoğundur. Bu nedenle bireyler simetrik bahisleri çekici bulmazlar. Bu durumun geometrik olarak ifadesi ise değer fonksiyonu kayıplar için kazançlara göre daha diktir (Kahneman, Tversky, 1979). Kahneman ve Tversky'nin varsayımlarına göre çizilmiş değer fonksiyonu şu şekildedir:

Şekil 3: Hipotetik değer fonksiyonu

Kahneman, Daniel, Amos Tversky. 1979. Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. **Econometrica**. c. 47. s. 2: 263-291.

Beklenti teorisine bir değer fonksiyonun yapısını ortaya koymak beklenen fayda teorisine göre daha karmaşıktır çünkü hesaplamaya karar ağırlıklandırmaları da dahil edilir. Beklenti teorisinde bu ilkeden yola çıkararak her bir sonucun değeri karar ağırlığı ile çarpılır. Karar ağırlıkları ise Ramsey-Savage yaklaşımındaki tercihlerden sübjektif olasıkların hesaplanması gibi beklentiler arasındaki tercihlere göre çıkarsanır fakat karar ağırlıkları olasılıkla eş değildir ve olasılık aksiyomlarını sağlamazlar (Kahneman, Tversly, 1979).

Şekil 4: Beklenen Fayda Teorisi ve Beklenti Teorisinin Karar Ağırlıklandırma Fonksiyonları

Loomes, Graham. 2008. Prospect Theory. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Yukarıdaki grafikten anlaşılacağı üzere beklenti teorisinin karar ağırlıklandırma fonksiyonu, 45 derecelik doğru ile ifade edilen beklenen fayda teorisinin değer fonksiyonundan ayrışmaktadır. Bu ayrışma beklenti teorisinin karar ağırlıklandırma fonksiyonunun doğrusal bir yapıya sahip olmaması şeklinde de ifade edilebilir.

Beklenti Teorisi hem davranışsal iktisat alanının gelişmesi hem de genel olarak iktisat yazının kapsamının genişlemesini sağlaması açısından önemlidir. Ayrıca beklenti teorisinin psikolojik etkenleri iktisadi karar alma modellerine dahil etme girişimi, beklentilerin oluşması ve karar alma süreci üzerine yapılan çalışmalar için bir basamak noktası oluşturmuştur.

3.6. Heterojen Beklenti Teorisi ve Öğrenme Mekanizmaları

İktisat yazınında özellikle 2000'li yıllar ve sonrasında beklentilerin modellenmesi, özellikle davranışsal iktisat alanın daha yerleşik hale gelmesiyle ve ana akım araştırmacılar tarafından yöntemlerinin daha sık kullanılması sonucu yeni yöntemlerle yapılmaya başlanmıştır. Bu yeni yöntemlerin birçoğu, iktisat teorisinde beklentilerin modellenmesi açısından, geçmişte ortaya konan hipotezlerden kaynağını alsa da özellikle beklenti oluşturma ve karar alma sürecinde etkili olan kompleksite, psikolojik unsurlar ve bilgisayar temelli uygulamalar ile beklenti kurallarının zaman içinde evrimini ve tahmin edilebilirliğini içermektedir.

Günümüzde güncel beklenti modelleme teorileri, ekonominin rasyonel beklenti dengesi (rational expectations equilibrium) koşullarında işlediğini öne sürer. Rasyonel beklenti dengesi model olarak istikrarlıdır ve beklentilerin ekonomi üzerindeki etkisi ile beklentilerin ekonominin zaman patikasına bağlılığı arasında çift taraflı bir eşitliği ifade etmektedir (Evans, Honkapohja, 2008). Rasyonel beklentiler hipotezine ve rasyonel karar alma süreci teorilerine ortaya konulduğu günden itibaren birçok eleştiri getirilmiştir. Bu eleştirilerin temellendirilmesi ve bilimsel olarak ispatı için yapılan testler birçok farklı teorinin ve hipotezin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Heterojen beklenti teorileri de bu bağlamda öğrenme mekanizmasını temel alarak geliştirilen ve rasyonel beklentiler hipotezinden daha tutarlı ve isabetli sonuçlara ulaşmayı hedefleyen bir yaklaşımdır. Heterojen beklenti teorilerine göre ekonomide tüm ajanlar beklentilerini farklı türde tahmin etme modellerini kullanarak gerçekleştirirler (Guse, 2010). Beklentileri oluştururken farklı formları kullanan karar alıcılar beklentilerin oluşma düzeninde tahminci seçimi yaparlar. Tahminci seçimi sayesinde karar alıcılar etkinsiz modellerin kullanımını bertaraf edebilirler (Guse, 2010). Bu tip tahminci seçimi içeren heterojen beklenti modellerine örnek olarak Evans ve Ramey (1992; 1998) ile Brock ve Hommes (1997)'in Adaptif Rasyonel Denge Dinamikleri (Adaptively Rational Equilibrium Dynamics) adı verdikleri modeller verilebilir. Ayrıca Branch (2002; 2006) ile Sethi ve Franke (1995)'nin tahminci seçimini içeren beklenti modelleri çalışmaları söz etmeye değerdir.

Adaptif rasyonel denge kavramı, karar alıcıların, sonlu beklenti tahmincileri arasında yaptıkları seçimle alakalı düşüncelerinin zaman içinde değiştirmesi olarak tanımlanır (Brock, Hommes, 1997). Bu modele göre her bir beklenti tahmincisi geçmiş

gözlemlerin bir fonksiyonudur ve iktisadi ajanlar geçmiş tahmin başarısına göre rasyonel seçim yaparlar. Bu modele göre beklenti oluşturma sürecinin dinamiktir denge değişkenleri de içseldir.

Heterojen beklenti teorilerinin gelişimine bakıldığında Evans ve Ramey (1992) çalışması bu tip modelleme açısından ilk çalışmalardan biridir. Bu çalışmada karar alıcıların beklentilerini optimal şekilde oluşturmasına rağmen yine de rasyonel beklentilerin varsayımlarını sağlamayan bir hesaplamaya sahip oldukları ortaya konmuştur (Branch, 2004). Brock ve Hommes (1997) uyarlanmış rasyonel denge dinamikleri modeli ile belirli bir seçim maliyetine sahip alternatif tahminciler arasında seçim yapılan bir model ortaya koymuşlardır. Örümcek ağı teoremini temel alarak modellenen URDD modeline göre beklentiler, rasyonel ve saf (naive) beklentiler olarak sınıflanır (Brock, Hommes, 1997). Modelde yer alan saf beklentiler, öğrenme mekanizması ile uyumluluk gösteren ve mevcut koşullarda yapılan gözlemlere göre oluşturulan trendin zaman sürecinde de devam edeceğini varsayan bir beklenti türüdür. Adaptif ve rasyonel beklenti türleri ise literatürde daha önce üzerine çalışılmış beklenti teorileri ile uyum göstermektedir. Branch (2004) çalışmasında bu sayılan beklenti türlerinin tahmincilerini modelleyerek performanslarını test etmiştir. Bu test sonucunda stokastik bir düzlemde rassal şoklar saf beklentileri sadece o şartlar altında daha isabetli bir tahminci yapabilmektedir fakat genel eğilim olarak saf beklenti tahmincileri diğer tahmincilerle karşılaştırıldığında daha başarısızdır. Ayrıca iktisadi ajanların geçmiş performanslarına göre tahmincilerin evrildiğini ortaya koymuştur. Branch'in çalışmasındaki bir diğer önemli bulgu ise karar alıcıların belirli tahmincilere karşı yanlı (biased) tutum sergilemesidir. Rasyonel beklentiler teorisi ile uyumlu olarak ise eğer bir beklenti tahmincisi kötü performans sergiliyor ise bu tahmincinin seçilim olasılığı azalmaktadır. Bu modele göre karar alıcılar sınırlı rasyoneldir ve beklentilerini oluşturmak için birçok farklı form arasından seçim yaparlar. Rasyonel beklentiler bu alternatif seçimlerden yalnızca biridir. Karar alıcıların tahminci seçimi her bir tahmincinin göreli maliyeti ve başarısına bağlı olarak değişir. Brock ve Hommes'un modelini temel alarak yeni bir model ortaya koyan Branch (2002) ise URDD modelinde yer alan rasyonel ve saf beklentilere ek olarak adaptif beklentileri de modele dahil etmiştir.

Hommes (2011) çalışmasında ise tahmin için öğrenme deneylerini (learning-to-forecast experiments) gerçekleştirmiştir. Bireylerin yer aldığı bu kontrollü

laboratuvar test çalışmasında piyasa fiyatlarının tahmin edilmesine yönelik bir dizayn sözkosunudur ve bireysel beklentilerden toplam sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Hommes çalışmasında daha önceki heterojen beklentileri test etmeye yönelik çalışmalarla benzer bulgulara ulaşmıştır. Buna göre durağan bir örümcek ağı piyasasında negatif beklenti geçerli olması koşulu dışındaki tüm durumlarda rasyonel beklentilerden sapma gerçekleşir. Daha önce örümcek ağı modeline dayanan beklenti modelini varlık fiyatlama modelini de dahil ederek genişleten Hommes, bu yeni modelde olumlu ve olumsuz geri besleme (positive and negative feedback) koşullarının geçerli olabileceği bulgusuna varmıştır. Varlık fiyatlama modelinde örümcek ağı modelinden farklı olarak olumlu veya olumsuz bir geri besleme etkisi gerçekleşen fiyat seviyesine etki etmektedir. Bu açıdan iyimser veya kötümser tahminlerin kendi kendini gerçekleştiren kehanet durumuna benzer olarak fiyatlar seviyesine etkisi bu tip geri besleme etkisinin beklentilerin oluşumuna etkisini test edecek çalışmaların artmasının önemine dikkat çekmektedir.

Assenza ve diğ. (2012) çalışmasında heterojen beklentileri; rasyonel, saf, ortalama, eğilimi takip eden ve kötümser olarak sınıflamıştır. Bu sınıflamaya göre dizayn edilmiş modelin test edilmesi ile ise heterojen beklenti koşulları altında çok küçük bir kötümser karar alıcı grubu bile toplamda büyük bir etkiye sahip olduğunu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca bu tip bireysel seviyede kötümserliğin geçerli olduğu durumlarda mikro düzeyden makro düzeye geçişte makro değişkenleri istikrarsızlaştıran ve refah kaybına yol açan etkiler geçerli olabilir.

Heterojen beklenti modelleri ile öğrenme mekanizması birbiri ile bağlantılı iki kavramdır. Öğrenme, özellikle makro ekonomik beklentiler açısından, karar alıcının beklenti düzeninin oluştururken kullandığı modelin zaman içinde tahmin kuralını gözden geçirmek suretiyle değişiklik göstermesi olarak tanımlanır (Evans, Honkapohja, 2008). Öğrenme modellerinde karar alıcılar zaman içinde ekonominin stokastik işleyişinin doğasını anlamak ve sahip olduğu bilgileri artırmak için çaba gösterirler (Evans, Honkapohja, 2008).

Öğrenme (learning) yaklaşımını çıkarımsal öğrenme, rasyonel öğrenme ve adaptif öğrenme olarak üç temel ayrım ile ele almak gerekir. Bunlardan *rasyonel öğrenme* mekanizması (rational learning) rasyonel beklentiler hipotezine daha yakın varsayımlar içerir. Bu yaklaşıma göre iktisadi ajanlar sıradan bilgileri kullanarak nedenselliği geliştirirler ve öğrenme gerçek zamanda gerçekleşir. Rasyonel öğrenme

rasyonel beklentilerin varsayımlarını ve Bayesçi yaklaşımı içselleştirir ve beklenti oluşturma sürecinin her bir anında bu varsayımların geçerli olduğunu varsayar (Branch, 2004).

Çıkarımsal öğrenme yaklaşımı ise mantıksal zamanda gerçekleşir ve iktisadi ajanlar tahminlerini rasyoneliteye uygun yaparlarken diğer iktisadi ajanların da aynı süreci gerçekleştirdiğini göz önüne alırlar (Evans, Honkapohja, 2008).

Uyarlanmış öğrenme (adaptive learning) yaklaşımı ise iktisadi ajanların sınırlı bir rasyonelliğe sahip olduğunu varsayar çünkü iktisadi ajanlar kendi algıladıkları sürece göre kararlarını verirler. Sınırlı rasyonel olan karar alıcılar zaman içerisinde rasyonel beklentilere yakınsarlar. Genetik algoritmalar, sinir ağları ve sınıflama sistemleri gibi bazı yöntemler adaptif öğrenme mekanizmalarını modellemek için kullanılır (Branch, 2004).

Heterojen beklenti teorileri öğrenme mekanizmasını ve farklı beklenti teorilerini modelleyerek dinamik bir beklenti düzenin tahmin edilebilmesini sağlamak açısından önemli bir basamaktır. Heterojen beklenti modellerindeki tahmincilerin çıkarsanma ve seçilme sürecinde karar alıcıların farklı davranış ve yanlılıklarının modellere dahil edilmesi ise daha isabetli ve farklı senaryolarda daha başarılı ölçüm ve çıkarım yapılmasını sağlayabilir.

4. DENEYİMSEL VE BİLİŞSEL SÜREÇLER AYRIMI, DAVRANIŞSAL İKTİSAT VE BEKLENTİLER

4.1. Duygu Araştırmalarının Arka Planı, Bilinç ve Davranışsal İktisat

Beklenti oluşturma ve karar alma sürecinde irrasyonel faktörlerin etkili olup olmadığı tartışmasından önce, bu faktör ve süreçlerin, bilimsel araştırmanın konusu olup olmadığı ve iktisat biliminin araştırma konusuna dahil edilip edilmeyeceği sorusunu irdelemek gerekir. İktisat disiplinin bağımsız bir alan olarak ortaya çıktığı 18. Yüzyılın sonları ve 19.yüzyılda diğer sosyal disiplinlerin yöntem ve yaklaşımlarını da içeren iktisat anlayışı, özellikle marjinalist devrim ve neo klasik yaklaşımın yerleşmesi ile diğer sosyal disiplinlerden ayrışması hızlanan bir alan olmuştur. Öncelikle felsefi ve bu felsefi kavramlarla bağlantılı birçok kavram araştırma konusu açısından geri plana geçerken, iktisat literatüründe fizik disiplininin yöntem ve yaklaşımları ile matematiksel yöntemlerin kullanım sıklığı ve ağırlığı artmıştır. Bu tip bir iktisat bilimi bireysel açıdan rasyonalite ve homojenlik kavramlarına önem vererek evrensel ve tartışılmaz sonuçlara ulaşmayı hedeflemiştir. Bu hedefin bir diğer önemli getirisi ise iktisadi modellemenin, politik ekonominin daha geniş kapsama ve karmaşık teorilerine dayanan ve diğer disiplinlerden unsurlar içeren belirsizliklerden kurtulabilmesi ve bu sayede de daha kolay bir modellemeye imkan sağlamasıdır.

İktisat biliminin yöntemsel ve felsefi temelleri açısından karmaşık ve kapsamlı bir tartışmayı gerektiren bu durum birçok farklı iktisadi okul açısından da farklı pozisyon alımına sebep olmuştur. Tüm bu tarihsel gelişim sürecinin nasıl gerçekleştiği ve hangi faktörler açısından bir ayrışıma sebep olduğu konusu çok tartışmalı olsa da bu gelişim sürecinin günümüzdeki yerleşik iktisat bilimi açısından sonucu daha az tartışmalıdır. Yerleşik iktisat yaklaşımlarında insanın düşüncesinin gelişimi ve beklenti ile karar alma sürecine etki eden faktörlerin ağırlığı konusunda yapılan çalışmalar davranışsal iktisadın araştırma alanını genişletmesi ile daha fazla yer bulmaya başlamıştır. İrrasyonel süreçlerin iktisadi teori ve modellere içsel olarak yer

alması yönünde yapılan çalışmaların genel eğilim olarak, ana akım iktisat yöntemlerine çeşitli diğer disiplinlerin yaklaşımlarını yerleştirmek ve test etmek yöntemini belirlemesi, davranışsal iktisadın ana akım iktisat yazını içinde değerlendirilmesini gerektirmektedir. Davranışsal bilimlerin yanında sinirbilim ve dolayısıyla nöro iktisat yöntemleri de beklenti ve karar anomalilerinin doğasını çözebilmeye odaklanmıştır. Bu açıdan bakıldığında hem birey ile birey arasındaki ilişki ile hem de birey ile toplum ve kamusal alan arasındaki ilişkilerin, bireyin rasyonel düşünceden sapmasına neden olan anomaliler üzerinden analiz etmek ve bu anomaliler çerçevesinde çeşitli paternalist ve müdahaleci yaklaşımlar dizayn etmek de bir diğer önemli araştırma alanını oluşturmaktadır. Bireyin algısı ve düşüncesini yönlendiren ve manipüle eden *nöro pazarlama* ve *dürtme* (nudge) gibi yaklaşımlar bireyi zihinsel hatalar ve irrasyonel kararlardan uzaklaştırma potansiyeline sahipken aynı zamanda kötü bir dizayn veya piyasada kar odaklı yaklaşımlar, oy ve rant kollama gibi durumların getirdiği sonuçlarla birlikte hem bireysel hem de toplumsal olarak daha az etkin iktisadi olay ve sonuçlara da yol açabilirler.

İnsanın muhakeme ve karar alma yetilerinin nasıl işlediği ve hangi faktörlerden etkilendiğini anlayabilmek karmaşık ve belirsiz dünyada önemli bir hale gelmiştir. Bu hedeften hareketle bireyin muhakeme ve karar alma sürecinde salt rasyonel bir bilgi işleme ve karar alma sürecinin geçerli olmadığı ortadadır. Özellikle 1970 ve sonrasında sosyal psikoloji, bilişsel bilim gibi iktisat dışındaki disiplinlerin gelişmesi ve bu diğer disiplinlerin daha önce iktisat disiplinin araştırma alanı içinde değerlendirilen iktisadi muhakeme ve karar almaya yönelik çalışmalarda bulunması, insanlık tarihi açısından eski fakat iktisat literatürü açısından yeni ve karmaşık bazı konuların ele alınmasına neden olmuştur. Bu iktisat literatürü açısından yeni olarak değerlendirilebilecek konulardan biri de bu çalışmanın da konusunu oluşturan duygular ve ilgili kavramların bireyin muhakeme ve düşünce sürecini etkileyip etkilemediği sorusudur. Bu soruya cevap bulabilmek ve eğer duygular ve ilgili kavramlar ile rasyonel düşünce arasında bir ilişki varsa bu ilişkinin yönü ve doğasını ortaya koyabilmek gereklidir. Bilişsel bilim, sosyal ve klinik psikolojini yöntem ve teorilerinden destek sağlamak sorunun çözümü için zorunludur.

Duygular ekonomik davranış araştırmacıları tarafından gittikçe daha fazla ele alınmaya başlamıştır. Karar alıcıların beklenti sürecinde ileride alacakları kararın potansiyel sonucunun nasıl hissedeceklerini göz önüne alarak değerlendirildiği artık

çok fazla tartışma konusu değildir. Bu açıdan duyguların iktisadi açıdan sonuçlarını araştıran yaklaşımlar, karar alma sürecinde farklı sonuçların gerçekleşmesi durumunda hangi hislerin ortaya çıktığı, karar alıcının hangi duyguları hissedeceğini tahmin etmesi ve bu tahmin edilen duyguların karar alma sürecinde ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaya çalışır (Bandelij ve diğ. 2017). İktisadi açıdan duygu araştırmaları anlık duyguların bireyi rasyonel karar alma sürecinden uzaklaştıran etkisini ortaya koymaya odaklanan bir yöne de sahiptir. Uzun vadeli duygular açısından ise mutluluk iktisadı araştırmaları, mutluluk kavramına bireyi ulaştıran diğer duyguları da göz önüne alarak çeşitli araştırmaları içermektedir.

4.2. Duyguların Doğası: Kalp ve Akıl

Rasyonel temellere ve nedenselliğe dayanan analiz yetisi insanı diğer varlıklardan ayıran önemli unsurlardan biridir. Bilinç ve zekanın kullanımı sonucu belirsiz ve karmaşık bir çevrede kendisi için en iyi alternatifleri analiz etmek ve bu doğrultuda seçim yapmak bireyler için hayatta kalmanın şartlarından biridir. Fakat birey her davranışında ve seçiminde mantıklı, bilinçli, rasyonel düşünme sürecinden geçmiş ve tutarlı bir analizi gerçekleştiremeyebilir. İnsanlığın entelektüel birikim sağlamaya başladığı tarihten günümüze duyguların insan düşüncesine ve eylemlerine yansıyan etkisi de rasyonel düşünme ve nedenselliğe dayanan analiz yetisini etkileme açısından tartışma konusu olmuştur. Bireyin karar alırken aklını kullanması ve nedenlere dayanan çıkarımlar yaparak doğru olanı tercih etmesi beklenir. Fakat bireyin çevresel faktörlerden etkilenmesi, içsel olarak geçmişten miras kalan olumlu ve olumsuz tecrübeleri, kişiliğine paralel olarak geliştirdiği zevk ve tercihleri gibi değişkenlerin rasyonel muhakeme yeteneği üzerinde çeşitli etkileri olduğu da tartışmalı bir konudur.

Bireyin günlük hayatta, duyguların etkisi altında kalan tarafı kalp metaforu (duygular) ile nedene dayalı, olasılıksal hesaplamaları yapan rasyonel muhakeme gücü ise akıl metaforu (bilinç) ile özdeşleşmiştir. Peki birey muhakemede bulunurken ve karar alırken salt rasyonel ve diğer faktörlerden etkilenmeyen bir zihinsel yapıya mı sahiptir? Yoksa muhakeme ve karar alma sürecinde bireyin duyguları devreye girdiğinde ve ağır bastığında, duygular, nedene dayanan rasyonel muhakeme gücünü bireyin elinden alarak onu irrasyonel ve kendi çıkarını gözetmeyen kararlar almaya mı sürükler? Birey karar alırken kalp yani duygular, akla karşı ve aklıdan bağımsız bir pozisyonda mı çalışır?

Bu üç soru insanlığın entelektüel tartışmalar yürütmeye başladığı zamandan günümüze çeşitli farklı yaklaşımlarla yanıtlanmaya çalışılmıştır. Tüm bu yaklaşımları ve getirdiği tartışmaları özetlemek gerçekçi bir hedef olmasa da duygular (emotions) ve duygulanım (affect) üzerine yapılan modern çalışmaların geldiği noktayı görmek gereklidir.

Psikoloji, felsefe, bilişsel bilim gibi alanlarda çalışan bilim insanları duygunun tanımı ve doğası konusunda hemfikir değillerdir. Duyguların doğası gereği hem karmaşık bir yapıya sahip olması hem de bireyin beyninde nasıl bir mekanizma ile işlerlik kazandığının tam olarak belirlenememesi nedeniyle bu tartışmalar hala geçerliliğini korumaktadır. Fakat *ruh hali* (mood), *duygulanım* (affect), *duygulanımsal hal* (affective state) ve *duygu* (emotion) kavramlarının gelen kabul görmüş içeriklerini ifade etmek kavramların doğası üzerine fikir yürütebilmek için faydalı olacaktır. Ruh hali, dağınık ve herhangi bir amaca dayanmayan durumdur (Clore, Huntsinger, 2007). Ruh halinin bir başka tanımı ise belirli bir olaya dayanmayan sübjektif his durumudur (Lempert, Phelps, 2014). Duygulanım ise kişisel değerlerin simgesel olarak temsilidir ve bu temsiller nörolojik, psikolojik, deneyimsel, bilişsel veya davranışsal olabilir (Clore, Huntsinger, 2007). Duygulanımsal hal ise birden fazla duygulanımın birleşimi sonucu ortaya çıkan durumdur (Clore, Huntsinger, 2007). Duygu ise mevcut bir durumun değerlendirilmesini yansıtan amaçsal duygulanım halleridir (Clore, Huntsinger, 2007). Bir diğer duygu tanımı ise içsel ve dışsal bir olaya karşı oluşan belirli bir tepki olarak tanımlanır. Duygusal bir reaksiyon psikolojik tepkilere yol açarak otonomik sinir sisteminde ve sübjektif his durumunda değişikliklere neden olur (Lempert, Phelps, 2014).

Duyguların teorik çerçevesinin kavranmasında önemli yaklaşımlardan biri de William James'in (1890) Psikolojinin İlkeleri adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşımdır. William James'in duygu teorisi yaklaşımı modern ikili süreç teorileri (dual process theories) ve duygulanımsal sinirbilim (affective neuroscience) ile bilişsel süreçler, duygusal hisler ve bedensel tepkiler arasındaki bağlantı kurması açısından uyumluluk göstermektedir (Lacasse, 2015). W. James'e göre bedensel tepkiler ve değişiklikler önce gerçekleşir ve daha sonra bunu duyguların bilinçli şekilde hissedilmesi takip eder. Eğer bedensel tepkiler olmazsa duygunun hiisedilmesi de mümkün değildir. Ayrıca bilişsel süreçler duygularla eş zamanlı olarak gerçekleşir fakat duyguların hissedilmesinin doğrudan parçası değildir (Lacasse, 2015).

William James'in duygu teorisinin bu çalışmada ele alınmasının en önemli nedenlerinden biri de James'in duyguların işlevsel bir tarafı olduğunu iddia etmesidir. Bu önerme akıl ve kalp metaforu ile temsil edilen ve rasyonel muhakeme ile duyguların zıt yönlü işlediğini öne süren yaklaşımdan farklıdır. James ayrıca duyguların adaptif bir gelişim süreci sonrası oluştuğunu belirtir. Beklenilen duygulara dair hislerin o duygu henüz gerçekleşmeden dahi birey üzerinde etkisi olabileceğini söyler çünkü birey geçmişte tecrübe ettiği duygular ile bağlantı kurabilir. James duyguların yaşanmasında ve duygulara verilen tepkilerde bireysel farklılıkların rol oynadığını belirtir. Örneğin iki farklı birey aynı duyguyu hissettiğini söyleyebilir fakat bu bireyler aynı duygu hali başka tepkilere yol açabilir.

James'in duygu teorisi kendinden sonra gerçekleştirilen psikoloji araştırmalarında tartışma ve eleştiri konusu olsa özellikle 1970 ve sonrasında geliştirilen ikili süreç teorilerine kaynaklık etmiştir.

4.3. İkili Süreç Teorileri (Dual Process Theories)

İkili süreç teorileri zihinsel süreçlere etki eden faktörleri genel olarak iki sınıfta kategorize eden modellere verilen isimdir. Bu iki ayrı kategori temel olarak sosyal muhakeme ve davranışların bireyde otomatik bir şekilde veya kontrollü bir düzen içerisinde gerçekleşmesine göre ayrım oluşturmaktadır. Moors ve De Houwer (2006) otomatik sistem ile kontrollü sistem üzerine yaptıkları çalışmada, bu konuda yapılmış çalışmalara ait geçmiş literatürden de destek alarak otomatik ve kontrollü süreçleri açıklamışlardır. Bu açıklamaya göre otomatik süreçler; hızlı bir şekilde işleyen, bilişsel kaynakları daha az kullanan, bireyin istemi dışında işleyen ve bilinçdışı farkındalık olmadan gerçekleşen bir düzendir. Kontrollü süreçler ise bireyin iradesi dahilinde işleyen, otomatik süreçlere göre daha yavaş, bilişsel kaynakların yoğun kullanımını gerektiren, bireyin bilinçli farkındalığı olan ve istenmesi halinde durdurulabilen bir süreçtir. Fakat bu tip bir kategorizasyona itiraz olarak yukarıda sayılan temel otomatiklik özelliklerinden hepsinin bir arada bulunması değil herhangi birinin bulunması durumunda yeterli olacağını iddia eden bir yaklaşım da mevcuttur (Bargh, 1994). Burada şunu belirtmek gerekir ki farklı ikili süreç teorileri farklı otomatik ve kontrollü süreç varsayımlarına sahiptir. Barrett ve diğ. (2004) ise otomatik ve kontrolü süreçlerin insan davranışlarını açıklanmasında, bireysel farklılıkları ve işler bellek kapasitesinin ikili sürece etkisini incelemişlerdir.

Sosyal psikoloji alanında geliştirilen ikili süreç teorilerini ilk olarak alana özgü (domain-spesific) ikna, tutum-davranış ilişkileri, önyargı ve stereotipler, izlenim oluşumu ve ruhsal yükleme gibi kavramlar çerçevesinde izleyen bir yaklaşıma odaklanmıştır. Daha sonra ikili süreç teorileri birleştirici bir yaklaşımla zihinsel süreçleri ikili şekilde açıklamaya çalışan genelleştirilmiş modellere daha fazla odaklanmaya başlamıştır (Gawronski, Creighton, 2013). Bu çalışmada iktisadi beklentiler ve karar alma sürecine etki eden duygulanımsal durumlar ve duyguların açıklanması açısından genelleştirilmiş ikili süreç modelleri daha isabetli görülmektedir.

4.3.1. Bilişsel-Deneyimsel Öz Teori (Cognitive-Experiental Self-Theory)

Genelleştirilmiş ikili süreç modellerinden ilki *bilişsel-deneyimsel öz teori* (cognitive-experiental self-theory) yaklaşımıdır (Epstein, 1994). Bu modele göre insanlar rasyonel ve deneyimsel olmak üzere iki temel bilgi işleme şekline sahiptir. Bu iki sistem bireyin kendine ve dünyaya dair bilgileri içerir.

Tablo 1: Deneyimsel ve Rasyonel Sistemlerin Özellikleri

Deneyimsel Sistem	Rasyonel Sistem
• Bütüncül	• Analitik
• Duygulanımsal: Haz-Acı odaklı	• Mantıksal: Neden odaklı
• Çağrışımcı bağlantılar	• Mantıksal bağlantılar
• Geçmiş tecrübelerde oluşan hislerle bağlantılı davranış	• Olayların bilinçli değerlendirmesiyle oluşan davranış
• Gerçeklik somut imge, metafor ve anlatıya bağlıdır.	• Gerçeklik simgeler, kelimeler ve sayılarla ifade edilir.
• Daha hızlı değerlendirme ve eylemler.	• Daha yavaş değerlendirme ve süreç gerektiren eylemler.
• Kendi içinde tutarlı ve geçerli.	• Mantık ve delil ile ispatlanması gerekli.

Epstein, Seymour. 1994. Integration of the Cognitive and the Psychodynamic Unconscious. **American Psychologist**. c. 49, s. 8: 709-724.

Epstein'a göre insanlar, dış dünyada objektif olarak oluşan şeylere göre değil kendileri bu olay veya durumların nasıl gerçekleştiğini algılamalarına göre duygular hissederler. Epstein'ın BDÖT yaklaşımına göre, duygular deneyimsel sistemin içerisinde işlenir.

Rasyonel düşünce ise rasyonel sistem içerisinde işlenen ve göreli olarak daha az duygulanım içeren bir yapıdadır. Epstein'ın bu tip bir ayrıma dayanak olarak gösterdiği delil ise bilginin, entelektüel bilgi ile deneyimsel bilgi olarak kategorize edilmesine dair genel kabuldür. Entelektüel veya soyut bilgi daha çok okuma, yazma vb. tecrübeye dayanmayan bilgi edinimini içerdiğinden, bir olay veya durumu tecrübe ederek öğrenilen bilgiden farklıdır. Temelde iki farklı bilgi türü olması iki farklı bilgi işlenmesine dair sistemi de gerekli kılmaktadır. Epstein (1994) irrasyonel korkuları, rasyonel olmayan bilgi işleme yöntemlerinin mevcut olduğuna örnek olarak gösterir:

> "İnsanlar kendilerini strese sokan, gerçekçi olmayan düşüncelerini, irrasyonel olduklarını fark etmelerine ve yüksek kişisel maliyetine rağmen devam ettirirler. Uçakta uçmaktan korkanlar, korkularının irrasyonel olduğunu bilirler. Buna rağmen birçok kişi, uçmaktan kaçınmak için çok uzak mesafeleri karayoluyla gitmeye eğilimlidir. Çelişkili olarak, daha tehlikeli olduğunu bildikleri bir durumda kendilerini daha güvende hissederler."

Epstein rasyonel olmayan düşünce tiplerine günlük hayattan örnek olarak, hikayelerin etkisi, irrasyonel korkular, görsellerin cezbediciliği, batıl inançlar ve dinlerinin etkisini sayar.

Epstein'a göre deneyimsel sistem evrimsel olarak gelişmiştir çünkü üst seviye organizmalar, içgüdüleri, geçmiş tecrübeleri temel alarak davranışları düzenleyen ve bilişsel olarak etkin bir sistemle yer değiştirecek şekilde evrilmiştir. Bu yüzden deneyimsel sistem çok daha sonra gelişen ve evrilen rasyonel sistemden farklı olarak çalışmaktadır. Rasyonel sistem deneyimsel sistemin aksine çok daha kısa bir evrimsel geçmişe sahiptir ve anlık olaylara verilen tepkiler açısından oldukça başarısızdır.

BDÖT yaklaşımına göre tüm davranışlar deneyimsel ve rasyonel sistemin ortaklaşa çalışması ile ortaya çıkar. Bu sistemlerden hangisinin belirli olay ve durumlarda daha daha baskın olduğu ise durumumun getirdiği değişkenler ile bireysel olarak düşünmedeki farklılıklara göre belirlenir. Duygusal uyarılma ve o uyarılma ile ilgili geçmiş tecrübeler deneyimsel sistemin daha baskın hale gelmesini sağlar. Epstein'a göre deneyimsel sistem ayrıca duygulanım ile yakından ilgilidir. Epstein (1994) duygulanımın deneyimsel süreç aracılığıyla düşünceye etkisini şu şekilde açıklar:

> "Bir insan duygusal olarak önemli bir olaya tepki verdiğinde takip eden şekilde bir reaksiyonlar sekansı oluşur: Deneyimsel sistem otomatik olarak hafızasındaki ilgili olayları bağlantılı oldukları duygularla birlikte araştırır. Anımsanan hisler, insansı hayvanlarda eylemlerin insanlarda ise bilinçli ve bilinçsiz düşüncelerin ve eylemlerin, ek işlemler veya reaksiyonlar

aracılığıyla düzenini etkiler. Eğer aktive edilen hisler tatmin edici ise aynı hisleri tekrar sağlamak için eylemleri ve düşünceleri motive eder. Eğer hisler tatmin edici değil ise o histen kaçınmak için gerekli eylemleri ve beklenen düşünceleri motive eder."

BDÖT yaklaşımı duygulanım kısayolu, somatik işaretçiler teorisi gibi yaklaşımlarla uyuşan şekilde, birey farkında olmadan işleyen otomatik bilgi işleme sürecinin bilinçli işleyen süreci etkilediğini öne sürer. Genel olarak deneyimsel sistem rasyonel sisteme göre daha baskın olarak kullanılır çünkü deneyimsel sistem rasyonel sisteme göre daha az çaba gerektirir ve daha etkindir. Deneyimsel sistem genellikle bireyin farkındalığı olmadan işlediği için rasyonel sistem deneyimsel sistemi kontrol edemez. Deneyimsel sistemin hızlı ve kontrolsüz şekilde çalışması kısayol olarak tanımlanır ve bu kısayollar aracılığıyla birçok durumda rasyonel sisteme göre daha etkin sonuçlar verir. Deneyimsel sistem ile rasyonel analize dayanan zihinsel sürecin bir arada işlemesi sonucu salt deneyimsel sistem tarafından geliştirilen ve rasyonel sistem tarafından analiz edilmemiş tepkilere göre daha etkin işleyen bir düşünsel süreç işleyebilir. Deneyimsel sistemin özellikleri ve doğası gereği bireyin yanlılıklara sahip olmasına da neden olmaktadır çünkü bireyler adaptif olarak tecrübe ettiği ve kişisel hedefleri ile uyumlu veya uyumsuz olan hisleri ayrıştırırlar. Bu şekilde ortaya çıkan yanlılıklar ve önyargılar bireye açıklanan süreç nedeniyle doğal gelebilir.

Sonuç olarak deneyimsel sistem ile rasyonel sistemin birbiri ile ilişkisi insanın yaratıcı tarafını ve kişisel iyiliğini artırması için gereklidir. Ayrıca bu iki sistemin nasıl işlediğini öğrenebilmek daha uyumlu bir düşünce ve davranışı getireceğinden önemlidir.

4.3.2. Sezgisel ve Planlı Düşünce Sistemleri

Sezgisel (intuitive) ve planlı (deliberate) düşünce sistemleri yaklaşımı Daniel Kahneman (2003) tarafından nobel iktisat ödülü konuşmasında, ikili süreç teorileri üzerine sosyal psikoloji ve bilişsel bilim alanılarında yapılan geçmişteki çalışmalardan da yararlanılarak açıklanmıştır. Kahneman bahse konu çalışmasında ilk olarak Herbert Simon tarafından ortaya konan sınırlı rasyonellik hipotezi çerçevesine atıf yaparak, davranışsal iktisat yazınında ele alınan kısayollar ve yanlılıkların açıklamasında sezgisel ve istemli düşünce şeklinde ayrışan ikili düşünce sistemini ortaya koymuştur. Kahneman'ın yaklaşımı da Epstein'ın bilişsel deneyimsel öz-teori yaklaşımı gibi genelleştirilmiş bir ikili süreç teorisidir. Kahneman, bilişsel fonksiyon açısından sezgisel mod ile planlı mod olmak üzere iki farklı mod olduğunu iddia eder.

Kahneman, Tversky ile yaptığı diğer çalışmaların katkıları ile birlikte sezgisel muhakamenin evrimsel olarak geliştiğini ve algının otomatik işlemleri ile nedenselliğin planlı işlemleri arasındaki ilişkide önemli bir yer tuttuğunu belirtir. Kahneman bu iki tip sistemi, Stanovich ve West'in (2002) adlandırdığı şekilde sistem 1 ve sistem 2 olarak kabul eder. Sistem 1 kapsamındaki zihinsel işlemler; hızlı, otomatik, çabasız, çağrışımsal, içseldir. Genellikle duygular tarafından etkilenir ve ayrıca alışkanlıklarla düzenlendiğinden düzeltilmesi veya değiştirilmesi zordur. Sistem 2'nin işlemleri ise daha yavaş, sıralı, çaba gerektiren işlemlerdir. Sistem 2'nin işlemleri genellikle zihinsel olarak takip edilir ve planlı olarak sürdürülür. Bu nedenle sistem 2'ye ait işlemler daha esnek ve nedene bağlı olarak işlemektedir. Zihnin mental kapasitesinin sınırlı olması nedeniyle yoğun çaba gerektiren zihinsel eylemler biribirini olumsuz etkileme potansiyeline sahiptir. Bu durum nedeniyle ortaya çıkan hatalar ve sezgisel sistemin neden olduğu diğer hataların bir bölümü kısayollar konsepti ile açıklanmaktadır. Kahneman'ın ikili bilişsel sistemini aşağıdaki şekil yardımıyla özetlemek mümkündür:

Şekil 5: Kahneman'ın İkili Bilişsel Süreç Yaklaşımı

Kahneman, Daniel. 2003. A Perspective on Judgment and Choice: Mapping Bounded Rationality. **American Psychologist**. c. 58, s. 9: 697–720

Şekilden anlaşılacağı üzere Sistem 1, algı ve sezgilerden kaynağını alarak ve duyguların da etkisini içeren bir süreçtir. Sistem 2 ise mantıksal düşünme ve nedenselliğe bağlı olarak, analitik biçimde yürütülen bir zihinsel süreçtir.

Kahneman'ın ikili bilişsel sistem yaklaşımı bu yüzden Epstein'ın BDÖT yaklaşımı ile büyük ölçüde benzerlik taşımaktadır.

Kahneman ayrıca bazı düşüncelerin neden daha az çaba gerektiren ve kendiliğinden insan aklına geldiği ve bazı diğer düşüncelerin ise neden daha zor ve yavaş işlendiği sorusunu cevaplamak üzere *erişilebilirlik* (accessibility) kavramını ortaya atar. Erişilebilirlik kavramı bazı zihinsel içeriklerin akla gelmesi sürecindeki kolaylığı veya zorluğu olarak tanımlanır. Bir düşüncenin erişilebilirlik düzeyi, o düşünceyi üreten bilişsel mekanizmaların karakteristik özellikleri, uyarıcının özellikleri ve bu düşünceyi uyandıran olayların birlikte değerlendirilmesi ile tespit edilir. Erişilebirlik kavramından çıkarılacak en önemli sonuç ise bazı zihinsel süreçlerin diğerlerinden daha fazla çaba gerektirmesidir.

Farklı iki alternatifi içeren bir seçim durumunda aynı bilgiyi içeren iki alternatiften birinin daha az erişilebilir zihinsel sürece sahip olması karar alıcı açısından rasyonel seçimden bir sapmaya yol açar. İktisadi açıdan rasyonellik, alternatiflere dair ilgisiz bilgilerin iktisadi seçimi etkilemeyeceğini varsayar. Kahneman bu tip durumu Tversky ve Kahneman'a (1986) atıfla değişmezlik (invariance) kavramı ve benzer olarak Kenneth Arrow'a (1982) atıfla genişletilirlik (extensionality) kavramının iktisadi rasyonalite açısından önemini vurgulayarak açıklar. Değişmezlik kavramına aykırı olarak ise çerçeveleme (framing) etkisi görülen iktisadi olay ve durumlar vardır ve bu durumlar yerleşik iktisadi rasyonaliteden uzaklaşan seçim ve kararları doğurur. Burada şunu belirtmek gerekir Kahneman'ın yaklaşımı bireyin irrasyonel hataları sürekli gerçekleştirdiği bir yaklaşım değildir. Sistem 2 yani planlı düşünce sistem 1'in çalışmasını devamlı bir şekilde gözlemler. İrrasyonel hatalar ise her iki sistemin de hatalı şekilde çalışması anlamına gelir çünkü sistem 1'in ürettiği bir hata sistem 2 tarafından düzeltilememiş ve nihai olarak irrasyonel ve hatalı bir davranış ortaya çıkmış olur. Özellikle zaman baskısı altında karar alma durumlarında sistem 2'nin sistem 1 üzerindeki düzeltici etkisi azalmaktadır.

Kahneman yaklaşımına göre muhakeme ve seçimin 5 farklı seçenek ile yapılabileceğini öne sürer:

1.Sezgisel bir muhakeme başlatılır ve,

a)Sistem 2 tarafından onaylanır;

b)İlgili olduğu düşünülen diğer özelliklerine göre uyarlanır;

c)Açıkça tanınabilen bir yanlılığa göre düzeltilebilir;

d)Sübjektif olarak geçerli bir kuralı ihlal ettiği şeklinde tanımlanır ve açıkça dışavurumu engellenir,

2.Sezgisel bir tepki zihinde oluşmaz ve muhakeme sistem 2 tarafından gerçekleştirilir.

Kahneman'ın ikili süreç yaklaşımı ve bu süreçten doğan sezgisel ve planlı düşünce sistemleri ayrımı davranışsal iktisat araştırmalarında odaklanılan birçok davranış anomalisinin temelinde yatan mekanizmayı açıklamaktadır. Buradan hareketle sezgisel ve planlı düşünce sistemlerinin arasındaki etkileşimden doğan irrasyonel muhakeme süreçleri ve karar ile davranışlar üzerine yapılacak çalışmalar, bireysel ve toplumsal bazda daha etkin iktisadi mekanizmaların oluşturulmasına olanak sağlayabilir.

4.4. Beklenti ve Karar Almanın Bilinçdışı Yönü: Duygulanım ve İktisat

Mowrer (1960) duygulanımın motivasyonel yönünü ortaya koyan ve beklenilen kayıp ve kazançlardan kaynağını alan şartlı duyguların yapısını değerlendirmiştir. Beklentilerin salt bilişsel değişkenlerle analiz edilmesine karşı çıkan Mowrer, beklentilerin umut ve korku gibi duygulardan etkilenen dinamik bir süreçle oluştuğunu ve bu sayede karar alıcıyı bir eyleme yönlendirdiğini belirtir. Bu yaklaşımdan yola çıktığımızda, iktisat yazınındaki standart rasyonalite anlayışının önerdiği adeta insanüstü ve soğuk bilince ve olasılıksal hesaba dayanan istikrarlı beklenti oluşturma ve karar alma süreçlerinin aslında gerçek hayatta geçerli olamayacağını görürüz. İşte bu yüzden insanlar her zaman rasyonel iktisadı kararlar ve beklentiler oluşturmazlar çünkü karar alma ve beklenti oluşturma sürecinde devreye giren umut, korku gibi faktörlerin duygular ve kişilik ile bağlantılı yönü, bu karar alma ve beklenti oluşturma sürecini bilinçli ve ya bilinçsiz bir şekilde etkiler. İktisat yazınında günden güne daha fazla yer etmeye başlayan ve duygulanım ve benzeri konseptleri içeren teorileri incelemek bu açıdan gereklidir.

4.5. Bedensel (Somatik) İşaretçiler Hipotezi

İktisadi beklentilerin oluşumunda ve karar alma sürecinde duyguların rolü ana akım iktisat literatüründe genellikle göz ardı edilen bir faktördür. İktisatın bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktığı dönemden itibaren iktisadi insan (homo economicus) gibi

kavramsal bir çerçeveye oturtulan bireylerin, beklentilerini oluştururken ve alternatifler arasında seçim yaparken bilince dayanan rasyonel seçimler yaptıkları varsayılır. Bu varsayım beklenti oluşumu ve karar alma sürecinde beklenen fayda teorisi ve bu teorinin aksiyomları ile desteklenmiştir. Bireyin sübjektif faydasını haz ve acı ekseninde ele alan bu teorilerin bireye dair duyguları değerlendirme dışında tutması önemli bir eksikliktir. Bechara ve Damasio (1994) tarafından geliştirilen *bedensel işaretçiler hipotezi* (somatic marker hyphothesis) iktisadi karar alma sürecinde duyguların etkin bir rolü olduğunu iddia etmektedir. Özellikle modern sinirbilimin gelişmesi ile birlikte yapılan çalışmalarda rasyonel bir karar alma sürecinde bile duyguların yer alması gerektiği ortaya konulmuştur. Buradan yola çıkan bedensel işaretçiler hipotezi, nöro anatomik ve bilişsel bir çerçevede karar almayı modellerken bu sisteme duyguların etkisini ortaya koymaya çalışmıştır (Bechara, Damasio, 1994). BİH'ne göre karar alma süreci biyolojik bazı işaretçiler tarafından etkilenir ve işaretçiler his ve duygu olarak kendini gösterir. Karar alma sürecinde ortaya çıkan bu his ve duyguların bazıları bilinçli olarak oluşurken bazıları ise bilinçsiz bir şekilde oluşabilir. Hızlı ve diğer alternatiflere göre daha avantajlı bir karar alma amacıyla hareket eden birey için duygular, önemli bir bilgi kaynağıdır. Bechara ve Damasio, karar alma sürecinde özellikle çevresel faktörlerle iletişimde bulunan birey için sinirsel (neural) bir model oluşturmuşlardır.

Duygular üzerine yapılan çalışmaların psikoloji ve sinirbilimde birbiri ile çelişen bulgulara ulaşması veya tanımlar ve çerçeve açısından farklı ve belirsiz yönler içermesi sebebiyle, bu çalışmaların iktisat literatürüne kazandırılması da zor ve kapsamlı bir çalışmayı gerektirmektedir. Ayrıca bilincin duygulardan tamamen bağımsız olarak işleyen bir süreç olduğunu iddia etmek ve buna göre iktisadi hesaplamalar ve varsayımlar yapmanın daha kolay olduğunu söylemek gerekir. Tüm bu sebeplerle Bechara ve Damasio (2005) iktisat ile sinirbilimin birbirine katkı sağlaması gereken üç önemli problemi ortaya koymuşlardır:

1.Bilgi ve mantıksal süreç avantajlı bir karar alabilmek için yeterli değildir ve duyguların bu süreçteki önemi olduğundan daha düşük değerlendirilmiştir,

2.Duygular eğer bir karar alma süreci görevi ile ilgili ise bu süreçle alakalı faydalı olurken eğer karar alma görevi ile ilgili değilse olumsuz katkı vermektedir,

3.Belirlilik altında karar alma ile belirsizlik altında karar alma durumları arasında farklı sinirsel döngü işlemektedir.

Psikoloji ve sinirbilim alanında yapılan bazı çalışmalar, insan beyninin ön lobunda meydana gelen bir hasarın, sosyal ve bireysel karar alma sürecinde olumsuz etkilere neden olduğu bulgusuna varmıştır. Bu tip hasara maruz kalan bireyler, günlük işlerini yaparken, arkadaş seçimi gibi basit görevlerde bile zorluk yaşamaktadır (Damasio, 1994; Ledoux, 1996). Bu kişilerin hastalık öncesi durumdan çok daha farklı ve kendileri için dezavantajlı seçimlerde bulunduğu ve geçmiş hatalarından ders çıkararak öğrenme mekanizmasının da işlerliğini yitirdiği gözlemlenir. Bu durumda olan hastalar laboratuvar ortamında gerçekleştirilen testlerde ise duygu içermeyen standart bilgilerini kullanarak normal bir performans sergilerler. Bu çelişki sonucu BİH, Bechara ve Damasio tarafından öne sürülmüştür. Duygusal sinyallerden yoksun olan birey mantıklı bir fayda – maliyet analizi yaparak karar almaya çalışırken karar anı ile gelecekteki getiri arasındaki değerlendirme sürecinde ortaya çıkan çelişkileri değerlendirmeye çalışır. Bechara ve Damasio, bu değerlendirme sürecinde ise duygusal sinyalleri olmayan bireyin, duygusal sinyalleri normal şekilde çalışan birine göre göre çok daha uzun bir karar alma süresini kullandığı ve daha az avantajlı seçeneği seçtiğini gözlemlerler. Bu tip karar alma süreçlerinde iyimser veya kötümser davranışların karar alıcının performansına zaman zaman olumlu zaman zaman da olumsuz yansır.

4.5.1. Bedensel İşaretçilerin Yapısı ve Karar Alma Sürecine Etkisi

Beklenti teorisi, sınırlı rasyonellik gibi çeşitli yaklaşımlar beklenen fayda teorisinin varsayımlarının ötesine geçerek daha iyi tutarlı ve isabetli sonuçlara varmış olsa da beklentilerin oluşması ve karar alma sürecine etkilerinin nörobiyolojik arkaplanına yönelik çalışmalar sınırlı düzeydedir. Bu sınırlılığı ortadan kaldırmak üzere Bechara ve Damasio (2005) BİH üzerine çalışırken piyasada oluşan davranışlara açıklama getirmeye odaklanmışlardır. BİH'e göre, piyasa davranışlarını açıklarken, piyasadaki bilgiler ve bir sonraki aşamada neler yapılacağına dair düşünceler bedensel halleri (somatic states) tetikler. Piyasadaki bilgiler birincil tetikleyiciler (primary inducers), bir sonraki aşamada neler yapılacağına dair düşünceler ise ikincil tetikleyicilerdir (secondary inducers) ve daha önceden mevcut olan bedensel durumlar ise hisleri

etkiler ve sonradan gelecekler hislerin ortaya çıkmasını da katkı sağlar. Bu nedenle önceki duygusal olaylar iktisadi kararları etkiler (Bechara, Damasio, 2005).

BİH'e göre karar alma sürecinde ayrık düşünceler olumlu veya olumsuz bedensel halleri tetikleyebilir. Bu olumlu veya olumsuz bedensel hallerden hangisinin şiddeti ve yoğunluğu fazla ise o durum baskın çıkarak bir sonuç bedensel hali ortaya çıkar. İnsan beyni olumlu ve olumsuz bedensel hallere dair sinyalleri birbirinden ayırır ve bu da karar alma sürecini etkiler.

Bechara ve Damasio'nun çalışmalarında ulaştıkları çok ilginç bir diğer sonuç ise Kahneman ve Tversky'nin (1979) riskten kaçınan davranış bulgusu ile uyuşmaktadır. Buna göre bir kayıp kazanç oyununda oyuncunun üstüste kayıp yaşaması durumu sinir taşıyıcıları (neurotransmitter) etkilemektedir. Dopamin ve benzeri sinir taşıyıcılar nöronların işlevi aracılığıyla beynin bedensel halleri etkileyen kısımlarındaki aktiviteyi etkileyerek olumsuz bedensel tepkiyi artırır. Tüm bu sürecin sonunda ise bir daha kayıp yaşanacağına dair düşünce daha acı verici bir hale dönüşür ve daha güçlü bir bedensel hali tetikler. Bu mekanizma ile beklenti teorisinin kayıp kazanç oyunu ile ortaya koyduğu riskten kaçınma konsepti birbirini desteklemektedir. Piyasadaki kriz veya genişleme dönemlerinde insanların iyimser veya kötümser davranışlarını etkileyen unsurlardan biridir. Yine beklenti teorisinin ortaya koyduğu kavramlardan biri olan risk kollama davranışı da kesin kayıp durumuyla karşılaşan karar alıcının bu kayıp durumunda kurtulmak için daha riskli alternatifleri tercih etmesi davranışını ifade eder ve Bechara ve Damasio'nun hipotezi ile uyuşmaktadır.

BİH'e göre bedensel haller yansız (neutral) veya güçlü (strong) olarak iki tür şiddet seviyesinde gözlemlenebilir. Karar alma sürecinde bedensel halin yansız veya zayıf olması durumunda karar alıcı seçeceği alternatifin uzun vadeli sonuçlarını gözeterek karar verir ve bu karar daha fazla getiriye sahip olan seçeneğe karşı yanlıdır. Eğer güçlü somatik hal arka planda etkin ise düşünceler gibi ikincil tetikleyicilerin etkisi azalır ve arka plandaki somatik hal ile mevcut somatik uyarıcılar uyumlu hale gelir. Buna örnek olarak çöken bir piyasada daha fazla kayıp yaşanacağına dair düşünce ağır basarken gelecekteki potansiyel kazançlara dair düşüncelerin zayıflaması ve bu durumun da alınan kararı etkilemesi verilebilir.

4.6. Duygulanım Kısayolu (Affect Heuristic)

Karar alma sürecine etki eden faktörler ve bu faktörlerin yapısı hakkında iktisat ve diğer ilgili disiplinlerde yapılan çalışmaların büyük kısmının bilinç ve rasyonel düşünmeye odaklandığı sorunundan yola çıkan Slovic ve diğ. (2002) duygulanım kısayolu yaklaşımını ortaya koymuşlardır. Duygulanım hakkında birçok alanda ve özellikle psikoloji disiplininde daha önce de çeşitli çalışmalar ve yaklaşımlar olmasına rağmen duygulanım konseptine teorik bir çerçeve oluşturması açısından duygulanım kısayolu yaklaşımı önemlidir.

Karar alıcının değerlendirmelerine ve kararlarına duygulanımın etkisini vurgulayan Slovic ve diğ. (2002), duygulanım kavramını; i) bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde tecrübe edilen bir his durumu ve ii) bir uyarıcının olumlu veya olumsuz yönünü ayrıştırmaktan doğan özel bir iyilik veya kötülük olarak tanımlamışlardır. Duygulanım süreci bireyde çok hızlı ve otomatik bir şekilde gerçekleştiğinden bu tip hislerin karar alma sürecine etkisi de bir kısayol oluşturmaktadır. Duygulanım kısayolu yaklaşımı Bechara ve Damasio'nun bedensel işaretçiler hipotezi ve Loewenstein'ın his olarak risk hipoteziyle benzer yaklaşıma sahiptir. Slovic ve diğ. (2002) çalışmalarında özellikle Damasio'nun (1994) duygularla ilgili teorilerini temel alarak hipotezlerini geliştirmişlerdir. Duygulanım kısayolu yaklaşımı ise temelde olumlu veya olumsuz duygulanımdan ortaya çıkan hisler bireyin değerlendirmesini yönlendirir ve karar almaya etki eder (Slovic ve diğ., 2002). Nesne ve olayların insan beynindeki temsilleri farklı seviyedeki duygulanımlarla etiketlenir. Değerlendirme ve karar alma sürecinde birey daha önceden beyninde etiketlenen bu temsillerden oluşan bir duygulanım havuzuna bilinçli veya bilinçsiz bir şeklide başvurur. Burada nesne veya olayın hayal edilebilirlik seviyesi, hatırlanma yoğunluğu ve daha önce tecrübe edilmiş diğer nesne veya olaylarla olan bağlantıları olasılık değerlendirilmesi sürecinde bir tür ipucu gibi destek sağlar. Özellikle karar alınan olaya dair bilgi kısıtlıysa veya karmaşık ve belirsiz bir süreç hakkında karar verilmesi zorunlu ise duygulanım durumunun kısayoldan kullanılması, hafızada olayın veya durumun tüm artı ve eksi yönleriyle değerlendirilmesinden daha faydalı olabilir. Bu tip bir süreç sonucu ortaya çıkan duygulanım etkisindeki zihinsel kısayola duygulanım kısayolu denir (Slovic ve diğ., 2002).

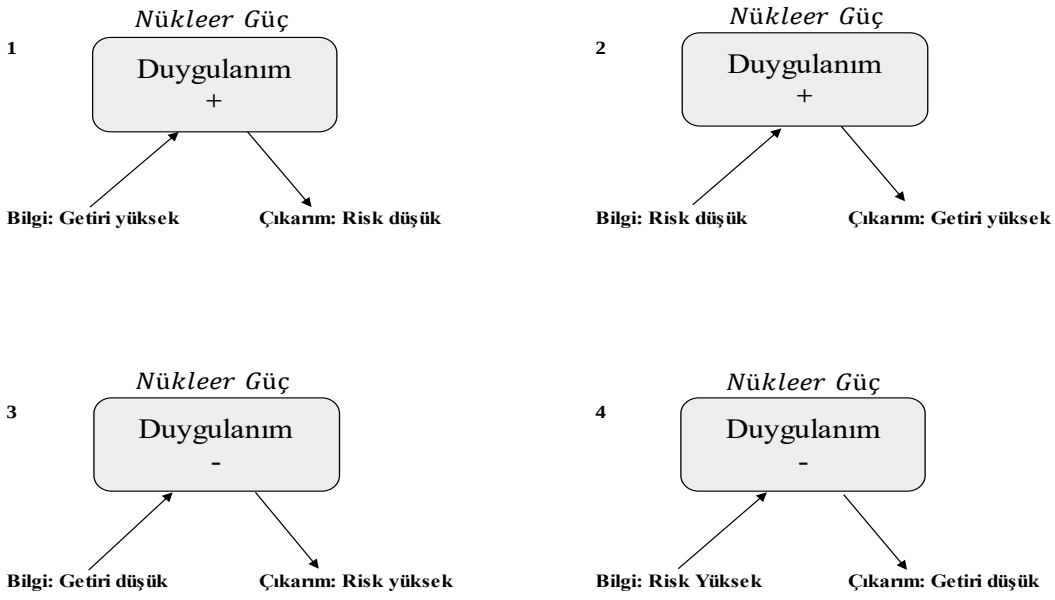
Duygulanım üzerine yapılan daha önceki çalışmalara atıf yapan Slovic ve diğ. (2002) bu çalışmaların insan tercihlerinde duygulanımın yoğun etkisi olduğu sonucunu vurgulamışlardır. Duygulanım ayrıca bilinçten bağımsız olarak işlevselliği olan bir kavram olarak bilişsel olarak bir değerlendirme süzgecinden geçmek zorunda da değildir. Duygulanıma dayanan hızlı bir tepki bilinçli değerlendirme sürecinin kısıtlarından kurtulduğundan adaptif bir tarafa da sahiptir. Duygulanım kısayolunun evrimsel kökenleri üzerine deneysel bir çalışma yapan Kralik ve diğ. (2012), bu konseptin sadece insanlarda değil diğer primatlarda da geçerli olabileceğini ispatlamışlardır. Deneylerini makak maymunları üzerinde gerçekleştirilen bu çalışmaya göre maymunlar, insanların yüksek kalitede daha az mal içeren bir sepeti aynı sepete daha düşük kalitede mallar eklenmesi ile oluşan yeni sepete tercih etmelerine dair yapılan testlerle benzer bir sonuca ulaşmışlardır. Bu durum da duygulanım kısayolunun evrimsel ve adaptif kökenine dair teorileri destekleyici yöndedir.

Duygulanımsal bir karar alma sürecinde imgelem (imagery) ve ölçülebilirlik (evaluability) önemli bir yere sahiptir. Bir nesne veya olayla ilgili bir uyarıcı imge ortaya çıktığında bu imgenin duygulanım ile olan bağlantısının isabet seviyesi insan beyninde değerlendirilir. Daha isabetli duygulanımsal izlenimler daha isabetli anlamı ortaya çıkarır ve değerlendirme süreci ve karar almada bu sayede daha ağırlıklı olarak yer alır. Yani duygulanım bilgiye anlam verir ve duygulanımın isabetli olup olmaması karar alma sürecine dair bilgi kullanım performansını etkiler.

Duygulanım kısayolunun karar alma sürecinde etkili olduğu bir başka durum ise Slovic ve diğ.'nin, Chris Hsee ile ortak olarak adlandırdıkları olasılık baskınlığı (probability dominance) durumudur. Olasılık baskınlığı durumunda, kayıp kazanç içeren bir oyunda, karar alıcı tercihini yaparken seçtiği alternatifin parasal getirisinden çok daha fazla ağırlıklı şekilde bahse konu alternatifin gerçekleşme olasılığına göre tercihini şekillendirmesi geçerlidir. Ayrıca ilginç bir şekilde bu tip bir oyunda kayıp içermeyen seçeneğe küçük bir kayıp eklemek o alternatifin çekiciliğini artırmaktadır. Bu tip durumlar Slovic ve diğ. (2002) hipotezleri ile uyum göstermektedir. Olasılık hesaplamasının baskın olduğu durumların aksine yapılan tercihin keskin ve güçlü sonuçlara sahip olduğu durumlarda karar alıcılar olasılık hesabına duyarsız olabilirler. Bu duruma piyango bileti alan bir bireyin çok düşük bir olasılığın gerçekleşme ihtimalini bilmesine rağmen yine de satın alım işlemini gerçekleştirmesi örnek

verilebilir. Eğer karar alıcı yaptığı tercihin sonucunu duygusal olarak güçlü bir sonuç olarak değerlendirirse olasılık dağılımına duyarlılığı çok düşük seviyeye inebilir.

Alhakami ve Slovic (1994) bir eylem ile ilgili algılanan risk ve getirinin karar alıcı tarafından o eylemle ilişkilendirilen olumlu veya olumsuz duygulanım ile bağlantılı olduğuna dair bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Buna göre karar alıcı bir olay veya durumla ilgili sadece ne düşündüğüne göre değil nasıl hissettiğini de gözeterek karar almaktadır. Eğer bir birey bir aktiviteyi seviyorsa o aktivetinin getirdiği riskleri olduğundan daha düşük, getirisini ise olduğundan daha yüksek bir seviyede değerlendirme eğilimindedir. Eğer birey bir aktiviteyi sevmiyorsa o aktivitenin getirdiği riskleri olduğundan daha yüksek, getirisini ise olduğundan daha düşük seviyede değerlendirebilir. Funicane ve diğ. (2000) bu varsayımı nükleer gücün getirdiği riskler ve sağladığı faydalar açısından test etmiş ve varsayımın duygulanım açısından geçerli olduğu sonucuna varmışlardır.

Şekil 6: Risk ve Getiri Algısına Göre Duygulanımın Değerlendirme Sürecine Etkisi

Funicane, Melissa, Ali Alhakami, Paul Slovic, Stephen M. Johnson. 2000. The Affect Heuristic in Judgments of Risks and Benefits. **Journal of Behavioral Decision Making.** c.1. s.13: 1-17.

Bu modele göre nükleer gücün getirdiği riskler ve sağladığı yararlar açısından test edilen bireylerde nükleer gücün getirisinin yüksek olduğuna dair bilgi (1 numaralı durum) pozitif bir duygulanıma yol açmış ve bunun sonusunda da risk düşük olarak

değerlendirilmiştir. Düşük riske dair bilgi (2 numaralı durum) ise pozitif bir duygulanımla getirinin olduğundan yüksek değerlendirilmesine sebep olmuştur. Nükleer gücün getirisinin düşük olduğuna dair bir bilgi (3 numaralı durum) negatif duygulanım aracılığıyla yüksek risk algısına sebep olurken, nükleer gücün yüksek bir risk içerdiğine dair bilgi (4 numaralı durum) negatif duygulanım aracılığıyla düşük getiri algısına neden olur.

Funicane ve diğ. (2000) ayrıca analitik bir değerlendirme sürecine izin vermeyen bir zaman kısıtı olması durumunda algılanan risk ve getiri açısından ters yönlü ilişkinin daha güçlü şekilde gerçekleştiği bulgusuna varmışlardır. Bu da zaman faktörünün karar alma sürecindeki önemine vurgu yapması açısından önemlidir.

4.6.1. Duygulanımın Olumsuz Yönü

Duygulanımın genel olarak bilinçli veya bilinçsiz şekilde karar alma sürecine olan etkisi duygulanım kısayolu ile açıklanırken bu kısayolların iktisadi karar alma sürecinde ve dolayısıyla hem bireyin hem de diğer iktisadi ajanların günlük yaşamına olumsuz etkileri olabileceğini de belirtmek gerekir. Duygulanımın iktisadi karar almayı olumsuz yönde etkileyen tarafı Slovic ve diğ. (2002) tarafından iki ana başlık altında özetlenmiştir. Bunlardan ilki, insan davranışlarının duygulanımsal taraflarını manipüle ederek kontrol altına almaya çalışıp bu kontrolden kendine çıkar sağlamayı deneyen iktisadi ajanlar mevcuttur. Dilin veya görsel hafızanın manipüle edici tarafı bu tip kontrol girişimlerinde sık sık kullanılmaktadır. Özellikle ürün pazarlama alanında kullanılan müzikler, reklam dili, çeşitli algoritmalarla benzer ürünlerin tüketiciye önerilmesi vb. unsurlar bu tip manipülasyonlara örnek olarak sayılabilir.

Duygulanımın iktisadi karar alma sürecini olumsuz etkileyebilecek bir diğer tarafı ise deneyimsel sistemin sınırlı oluşu ve başarısızlıklarıdır. Bu tip sınırlılıklar çeşitli yanlılıklardan kaynaklandığı gibi hedonik ihtiyaçlara hitap eden sonuçları değerlendirme sürecinde karar alıcı olumsuz bir duygulanım etkisi altında karar alabilir. Özellikle zararlı alışkanlıklar bireye sağladığı haz ve irrasyonel unsurlar içermesinden dolayı bu tip duygulanımın karar almaya olumsuz etkisine örnek gösterilebilir.

Duygulanım kısayolu, ana akım iktisatın rasyonel ve bilince dayalı karar alan iktisadi insan (homo economicus) varsayımına temelde meydan okuması ve bu meydan okumayı da hem oyunlara dayanan hem de laboratuvar ortamında yapılan

testlerle delillendirmesi ile davranışsal iktisat alanında daha fazla çalışma yapılmasını olanaklı kılmıştır. Slovic ve diğ. (2002) duygulanım kısayolu yaklaşımı ile duyguların bireyi optimal bir karar almaktan uzaklaştırması tezinin tam aksine birçok durumda bilincin rasyonel ve analitik değerlendirme mekanizması ile birlikte, duygulanımın optimal karar almayı destekleyici tarafını öne çıkarır. Duyguların bilinç ile iktisadi karar alma açısından ne kadar örtüştüğü veya çatıştığı ile bu iki tartışmalı olgunun insan beyninde nasıl işlediğine dair birçok soru hala yanıt beklemektedir.

4.7. Bilgi Olarak Duygulanım Yaklaşımı (Affect-as-Information Approach)

Bilgi olarak duygulanım yaklaşımı ilk olarak Schwarz ve Clore (1983, 1988, 1996, 2003) tarafından geliştirilen bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım duygulanım ve duygulanımın, değerlendirme, yargıya varma ve karar alma sürecine etkilerini incelemektedir. BOD yaklaşımı duygulanımsal hisleri, bilinçsiz değerlendirmelerden kaynağını alan fakat bilinçli bir bilgiye ulaşma mekanizması sağlayabilen bir kavram olarak tanımlar (Gasper; Clore, 2002). BOD yaklaşımına göre insanlar değerlendirme sürecinde genellikle kendilerine içsel olarak 'bu olay veya durumla ilgili nasıl hissediyorum?' sorusunu sorarlar (Schwarz, Clore, 1988). Yaklaşım ayrıca duyguların bilginin işlenmesi, karar alma ve muhakeme süreçlerinde duygulanımsal bir geri besleme etkisine sahip olduğunu varsayar (Clore ve diğ., 2001). BOD yaklaşımının bu varsayımı Damasio'nun (1994) duygulara yakkaşımı ve Bechara ve Damasio'nun (2005) somatik işaretleyici hipotezi ile uyumlu bir varsayımdır. Ayrıca BOD yaklaşımı duygulanımı bir deneyimsel (experiential) bir iyilik veya kötülük hali olarak değerlendirdiği için hem Epstein (1994)'ın deneyimsel süreçler yaklaşımı hem de duygulanım kısayolu yaklaşımları ile uyumludur.

BOD yaklaşımı bilinç ile duygulanım arasındaki ilişkinin doğasını incelerken on temel varsayımdan yola çıkar (Clore ve diğ., 2001). Bu varsayımları yaklaşımın ilkeleri olarak özetlemek mümkündür. Bu ilkelerden *tecrübe ilkesine* göre duygulanımsal durumların bilişsel sonuçları, duygulanımın sübjektif olarak tecrübe edilmesi ile sağlanır. *Bilgi ilkesine* göre ise duygusal hisler bilinçsiz değerlendirme süreçlerinin sonucu olarak ortaya çıkar ve değerlendirmeye konu nesneye dair bilinçli bir bilgi sağlarlar. *Bağlama ilkesine* göre duygulanımın bilgi verici özelliği ve bu bilgi verici özelliğin bilişsel sonuçları duygulanım tecrübesinin nasıl bağdaştırıldığı ile ilgilidir. *Yakınlık ilkesi* duygulanımın mevcut zihinsel içerikle ilgili bir tepki olarak

tecrübe edildiğini öne sürer. Duygusal sistemin değerli fırsatları optimal değerlendirmek veya tehlikeli durumlarla başa çıkmak için evrildiği varsayımına dayanan bu ilke, karar alıcının anlık eylemde bulunabilmesi için duygulanımın o anki algılar ve zihinsel içerikle bağlantılı olması gerektiğini varsayar. *Episodik kısıt ilkesi*, belirli konsept ve hislerin aynı bilgi ve bağdaşma yöntemi ile düzenlendiğini önerir. Bu durumun sonucunda bir bilgiye dair duygulanım süreci nihai olarak duygulanımın yaşandığı bilişsel bağlama bağlıdır. Bir kişinin bir nesneyi değerlendirmesine, iyi performans gösterme hedefi olan bir görevi gerçekleştirmesine veya yapılan eylemden haz alma hedefine göre etkiler ve sonuçlar değişiklik gösterebilir. *Duygulanımsal muhakeme ilkesine* göre eğer karar alıcı bir nesne odaklı ise duygulanımsal tepkiler sevme veya sevmeme şeklinde ortaya çıkabilir ve bu durumda da karar alıcı değerlendirdiği nesneyi olduğundan daha yüksek veya daha düşük bir değerle muhakeme edebilir.

Duygulanımsal işleme ilkesine göre eğer karar alıcı bir görevi gerçekleştirmeye odaklı bir sürece sahipse duygulanımı, kendinin bu görevi gerçekleştirme yetisi ile bağdaştırabilir ve bunun sonucu olarak o göreve dair inançlarına ve beklentilerine daha bağımlı hale gelebilir. Bu tip bir durumda mutlu durumda olan bireylerin beklentiler ve stereotipler gibi bilişsel kavramlara ve teknik uzmanlık bilgileri ve ulaşılabilir bilgilere, mutsuz olan bireylere göre daha fazla başvurdukları gözlemlenir. Ayrıca olumlu duygulanım, bireyin bilişsel süreçle ulaşılabilir bilgilere içsel olarak odaklanmasını sağlarken olumsuz duygulanım karar alıcıyı yeni dışsal bilgi arayışına yöneltebilir (Schwarz, Clore, 1983).

Odaklanma seviyesi ilkesine göre karar alıcının amaca yönelik çabalarında yerel ve global olmak üzere iki tip bilgi işleme süreci söz konusudur. Olumlu duygulanım karar alıcının uyarıcının global etkilerine odaklanmasını sağlarken olumsuz duygulanım ise karar alıcının aynı uyarıcıya dair yerel etkilere odaklanmasını sağlar. *Haz alma ilkesi* ise bireyin haz alma hedefine sahip olduğu muhakeme süreçlerinde duygulanımın etkisini açıklar. Buna göre olumlu veya olumsuz bir duygulanım, karar alıcı tarafından eyleme dair haz alma veya haz alamama açısından değerlendirilip eyleme dair daha düşük veya yüksek bir eylemlilik seviyesine yol açarak hissedilebilir. Clore ve diğ. (2001) duygulanımın, bilinci, hafıza ve dikkat üzerindeki etkileri yoluyla dolaylı olarak etkilemesi varsayımını reddeder. *Hafıza ilkesine* göre duygulanımsal hisler birey tarafından anlaşılabilmeleri için belirli

konseptleri aktive ederler. Fakat duygulanım bildirimsel bellekte depolanmaz ve benzer anlamsal konseptlere (semantic concepts) ve bildirimsel bilgiye (declarative knowledge) otomatik olarak erişimi sağlamazlar.

Bilgi olarak duygulanım veya diğer adıyla bilgi olarak his yaklaşımı (Schwarz, 2010) duyguların ve hislerin bireyin muhakeme yetisi, beklentileri ve karar alma sürecinde duygulanımın rolünü yukarıdaki on temel ilke çerçevesinde açıklar. Bu ilkelerin her birinin farklı bilişsel ve duygulanımsal süreçleri ve sonuçları ifade etmesinden dolayı, duygulanım alanında birçok deneysel çalışma yapılması ve bu çalışmaların iktisat literatürü açısından getirdiği çıkarımlar üzerine odaklanılması gelecekte yapılacak çalışmalar açısından önemlidir.

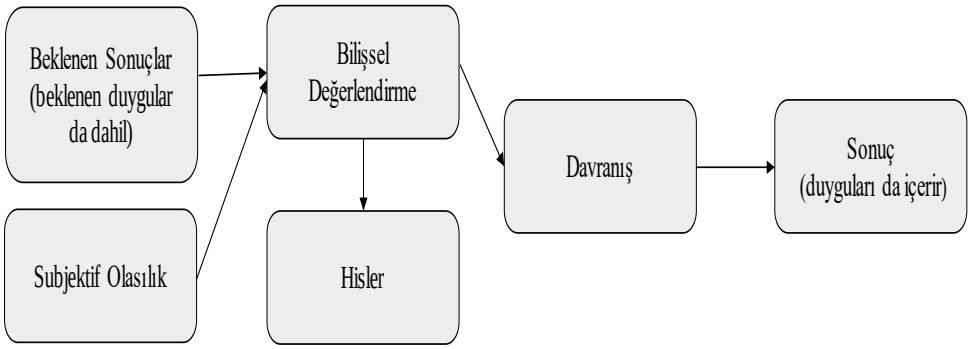
4.8. His Olarak Risk Hipotezi (Risk-as-Feelings Hypothesis)

İktisat literatüründe, beklentilerin oluşması ve karar alma sürecine dair teorilerin bilinci ve rasyonaliteyi temel unsur olarak varsayılarak geliştirildiği bir gerçektir. Risk ve belirlisizlik koşulları altında insan bilincinin tam fonksiyonu ile çalışıp tüm faktörleri rasyonel bir süreçten geçirerek karar almadıkları önermesini öne süren birçok hipotez geliştirilmiştir. Loewenstein ve diğ. (2001) tarafından geliştirilen his olarak risk hipotezi (risk as feelings) de bu tip önermelerden birini içermektedir. Temelde duygulanım kısayolu hipotezi ile benzer bir yaklaşım içeren bu hipotez özellikle davranışsal iktisat literatürü açısından önemli bir çalışmadır.

Beklentiler ve karar almaya dair yapılan diğer çalışmalarda olduğu gibi his olarak risk hipotezi de standart beklenen fayda teorisini hareket noktası olarak alır. Risk koşulları altında beklenen fayda teorisine göre karar alıcılar çeşitli alternatifler arasından beklentilerini olasılık hesabı ile oluşturarak bir seçim yaparlar ve duyguların veya hislerin bu beklentilerin oluşması ve hesaplama sürecinde herhangi bir etkisinin olup olmadığı önemsenmez. Karar alma sürecindek psikolojik faktörleri göz önüne alan araştırmacıların bir kısmı da bu sürecin insan bilinci ile olan ilişkisini inceler (Loewenstein ve diğ., 2001).

Loewenstein ve diğ. (2001) *beklentisel duygular* (anticipatory emotions) ve *beklenen duygular* (anticipated emotions) arasında ayrım yapar. Bu ayrıma göre beklentisel duygular korku, endişe gibi anlık içgüdüsel tepkileri (visceral reactions) içerir. Beklenen duygular ise anlık olarak hissedilmeyen fakat gelecekte hissedilmesi

öngörülen duygulardır. İktisadi karar alma süreci üzerine yapılan çalışmaların birçoğu beklenen duyguları ele alarak çerçevesini oluşturmaktadır. Karar alma sürecinde birey alternatifler arasında karşılaştırma yaparak seçiminin gelecekte oluşturacağı duyguya göre bir beklenti oluşturur yani karar almayla ilgili duygu, sonuç gerçekleştiğinde oluşacaktır. Duygulara ve karar almaya etkisi üzerine bu tip sonuççu (consequentialist) yaklaşımların eksik olduğunu belirtmek gerekir.

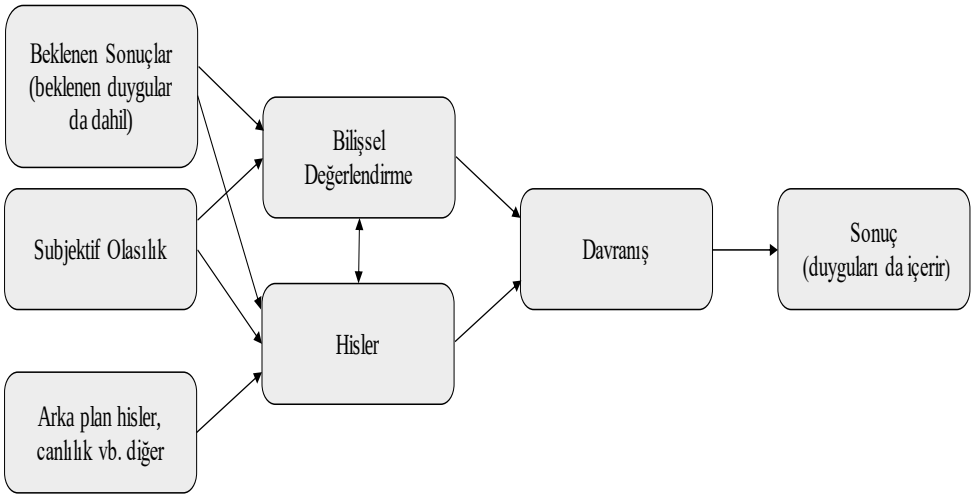
Şekil 7: Beklenen Duyguları İçeren Sonuççu Yaklaşım

Loewenstein, George F., Elke U. Weber, Christopher K. Hsee, Ned Welch. 2001. Risk as Feelings. **Psychological Bulletin.** c. 127, s. 2: 267–286

Sonuççu yaklaşıma göre arka plan hisler karar alma sürecinde yer almazken karar alma anında oluşan hisler ile bilişsel değerlendirme arasında da tek yönlü bir ilişki vardır. Yani hisler bilişsel değerlendirme sürecini etkilemez. Sadece karar alınan alternatifin sonucunun getireceği beklenen duygular mekanizmaya dahildir.

Loewenstein ve diğ. (2001) hipotezlerinde risk koşulları altında karar alma sürecinde duyguların etkisini açıklarken iktisat ve psikoloji literatüründe yer alan iki farklı yaklaşımı entegre etmeye çalışmışlardır. Bu yaklaşımlardan ilki duyguların karar alma sürecinde bir bilgi kaynağı olarak etkisi diğeri ise beklentisel duyguların riskli karar alma durumlarında bilinçten ayrışan etkisidir. Bedensel işaretçiler hipotezi, duygulanım kısayolu, bilgi olarak duygulanım gibi yaklaşımların ortaya koyduğu üzere karar alma sürecinde duygular ve bilinç eşgüdümlü veya birlikte çalışarak karar almayı sağlar. Loewenstein ve diğ. (2001) ise beklentisel duyguların zaman zaman

davranış üzerinde baskın bir etkisi olarak bilişsel değerlendirmeden ayrıştığını öne sürer.

Şekil 8: His Olarak Risk Yaklaşımı

Loewenstein, George F., Elke U. Weber, Christopher K. Hsee, Ned Welch. 2001. Risk as Feelings. **Psychological Bulletin**. c. 127, s. 2: 267–286

Şekil 8'deki düzen his olarak risk yaklaşımının anahatlarını ortaya koymaktadır. Buna göre bireyler riskli alternatifleri bilişsel düzeyde değerlendirirler. Bu tür bilişsel değerlendirmeler duygulanımsal (affective) sonuçlara neden olur ayrıca bireyin hissel durumu da bilişsel değerlendirme sürecine etki eder. Hisler ve bilişsel değerlendirme arasındaki karşılıklı ve genellikle zıt yönlü ilişki ise davranışın şekillenmesini sağlar. Risk hissi genellikle olasılık hesabını açısından etkisiz olsa da bilişsel değerlendirme sürecinde hesaba katılır. Dolayısıyla riske dair hisler ile bilişsel risk algısı genellikle birbirinden ayrışır. His olarak risk hipotezine göre duygular, kararın zaman faktörü (karar zamanı ile kararın gerçekleşeceği an arasındaki süre), kararın sonuca bağlı olmayan faktörleri (kararın uyandırdığı canlılık hissi vb.) ve bazı duygusal tepkilere karşı bireyin evrimsel hazır oluş halinden etkilenir (Loewenstein ve diğ., 2001).

His olarak risk hipotezine göre hisler bilinç aracılığıyla türetilmek zorunda değildir yani riskli durumla karşılaşan bir birey bilinçli bir değerlendirme olmadan direkt olarak bir his durumuna sahip olabilir. Diğer taraftan bilişsel değerlendirme süreci bireyin davranışını etkileyen hislerin ortaya çıkmasına sebep olabilir.

Loewenstein ve diğ. (2001) ile Bechara ve Damasio'nun (2005) çalışmalarında ulaştıkları sonuçları birarada değerlendirdiğimizde duygular bilişsel değerlendirme süreci sonrası rasyonel karar almaktan bireyi uzaklaştıran bir unsur değil karar alma süreci için gerekli bir unsurdur. Duyguların, bireyi rasyonel karar almaktan uzaklaştıran çeşitli etkileri olmakla birlikte normal bir duygulanım sürecine sahip olmayan insanların risk ve belirsizlik koşulları altında beklenti oluşturma ve bu beklentilere göre karar alma konusunda başarısız olmaları, duygular ve karar almaya etkileri açısından daha fazla çalışma yapılmasını gerekli kılmaktadır. Umut kavramını da, içerisinde hem bilişsel hem de duygulanımsal unsurlar içeren bir kavram olarak kategorize edip, bu çerçevede iktisadi beklentilere etkisine yönelik çalışmalar yapılması gereklidir.

5. KURGUSAL BEKLENTİLER VE UMUDUN EKONOMİK YÖNÜ

İktisadi açıdan beklentilerini oluştururken bireyler zaman kısıtı dahilinde hareket etmek zorundadır. Beklentiler açısından zaman faktörünü değerlendirirken bireyin geçmişte sahip olduğu bilgi ve tecrübeler iktisadi beklentiler açısından önemli ve gereklidir. Karar alma anında birey zaman kısıtı ile karşılaşabilir ve bu durumun rasyonel iktisadi karar almayı olumsuz etkileyebileceği davranışsal konseptlerle ispatlanmıştır. Beklentiler açısından zaman patikasının bir diğer önemli parçası ise gelecektir. Zamanın rolü ve geleceğin açık yönü kapitalizm açısından temel bir öneme sahiptir. Bunun yanında kapitalizmi eleştiren ve reddeden heteredoks yaklaşımlar için de yine geleceğin açık olması ve yaratılmaya müsait yönü bireyleri iktisadi karar alma, emeğini arz etme, yatırım yapma gibi temel iktisadi hayata katılma yöntemleri açısından eylemlilik motivasyonunu sağlamada kullanılmaktadır. Bu anlamda iktisat yazınındaki kısa ve uzun dönem ayrımı aslında beklentiler için de geçerlidir fakat beklentiler özelinde Loewenstein ve diğ.'nin (2001) ortaya koyduğu, kaynağını anlık duygulardan alan beklentiler ile geleceğe yönelik beklentileri ayırmak gerekir.

Freud'un (1928) belirttiği gibi insan genel olarak mevcut anı safça yaşar ve anın içeriğini tahmin etmede çok başarılı değildir. Çünkü böyle bir anın içeriğini değerlendirme işlemini kendini andan uzaklaşan bir konuma yerleştirmekle gerçekleştirebilir yani şimdiki zaman geçmişe dönüştüğünde gelecekle ilgili çıkarım yapmak için yeterli argümanları sağlayabilir. Beklentileri zaman açısından karmaşık hale getiren bir diğer durum da geleceğe dair belirsizlik durumudur. Bireyin karar aldığı anda gelecekte oluşmasını beklediği düzen ve olayların bilgisine ne derecede sahip olduğu oluşturulan ilgili beklentinin ne kadar isabetli olacağını da belirler.

Beklentilerin gelecek zaman açısından karmaşık olmasına neden olan sebeplerden biri de beklentiye konu olayların bu çalışmada daha önce de bahsedilen ergodik olmayan doğasıdır. Geleceğe dair beklentilere ve umuda sahip olmak insanlık açısından çok önemli bir eylemdir çünkü ucu açık ve henüz gerçekleşmemiş bir geleceğin nasıl şekilleneceği bireysel ve kolektif beklentiler ve umutlarla doğrudan

ilgilidir. Bu açıdan bakıldığında termodinamik alanın bir konsepti olan ergodiklik, iktisadi beklentiler ve bireylerin sahip olduğu umudun geleceğe dair olayların gerçekleşmesinde bütüncül olarak nasıl bir etkiye sahip olduğunu da ortaya koyabilir. Ergodik olmayan bir olay akışında belirsiz geleceğe dair tam tutarlı tahmin yapmak mümkün gözükmemektedir.

Beklentilerin zaman faktörü ile ilişkisini incelerken zaman algısının bireysel farklılıklar içerdiğini de göz önüne almak gerekir. Bu bağlamda bir birey için çok uzak bir zamanı ifade eden bir süre bir diğer birey için farklı sebeplerle daha öngörülebilir ve yakın bir süre olarak değerlendirilebilir. Bu tip bir farklı zaman kategorizasyonu beklenti oluşturma ve karar alma sürecinde bireyin sarf ettiği enerji ve adanmışlığı etkileyebilir ve bu nedenle aynı iktisadi koşullar altında farklı beklentiler ortaya çıkabilir. Ayrıca bireyler kısa ve uzun dönemde beklentilerini oluştururuken zihinsel olarak farklı süreçleri de kullanabilir.

Beklentilerin yapısının heterojen olduğunu kabul etmek ve Assenza ve diğ.'in (2012) çalışmasında sınıfladıkları rasyonel, saf, ortalama eğilimi takip eden ve kötümser beklenti türlerine, ergodik olmayan gerçekleşme süreci, temel belirsizlik gibi durumları da göz önüze alarak *kurgusal beklentileri* (fictional expectations) dahil etmek gereklidir. Jens Beckert (2016) kurgusal beklentileri açıklarken sosyal eylemlerin sadece geçmişi değil geleceği de kapsadığını vurgular yani sosyal eylemlerle ilgili araştırma yapan birinin geleceğe dair beklentileri de hesaba katması gerekir. Şimdiki zamanda alınan kararların gelecekte nasıl bir ufuk ortaya çıkaracağı bireyin kurgusal beklentileri ile ifade edilir. Bu açıdan gelecek doğrusal olmayan bir yapıda gerçekleşir ve Beckert'e göre kapitalizm açısından da geleceğin bu açık yönünün motive edici tarafı sistemin işlerliğini sağlamada itici bir güçtür. Kapitalizm toplumu bu açıdan geleneksel toplumun olayların gelecekte kendini tekrar eden bir döngü gibi gerçekleştiği inancından ayrışır ve geleceği elde edilebilecek fırsatlara ve hesaplanması gereken risklere açık bir kavram olarak görür (Beckert, 2016, 22).

Temel belirsizliğin geçerli olduğu kurgusal beklentilerin oluşturulmasına müsait bir ortamda kurgusal beklentilerin yapısına duygular katılacaktır. Kurgusal beklentiler, diğer tür beklentilere göre içerisinde belirsizliği daha fazla barındırmasından ötürü daha az bilişsel ve daha çok duygulanımsal etkiler altında oluşturulabilir. Umut da içerisinde bilişsel unsurlar da barındıran bir duygu olarak, kurgusal beklentilerin iyimser mi yoksa kötümser mi olacağını, bireyin beklentileri ile

ilgili eylemlilik düzeyini, beklenti oluşması ve karar alma sonrasında hedeflediği olayı gerçekleştirmede karşısına çıkan sorunlarla başa çıkmada alternatif yollar türetmesini, süreç içinde geri besleme etkisi ile birlikte belirler. Geleceğin henüz gerçekleşmemiş olması ve olayların yapısının mevcut andaki kararlardan etkilenme potansiyeli sebebiyle bireyin umut ile kendini adadığı bir beklenti süreci kendini gerçekleştiren kehanet gibi bir duruma neden olabilir. Tüm bu kurgusal beklentiler rasyonel veya irrasyonel yapıya sahip olmasından bağımsız olarak insanın kendine has yaratıcı yönünü ortaya koymaktadır. Beklenti ve kurgu yapısında işleyen bu yaratıcı yön gelecekte beklenilmeyen olay ve durumların gerçekleşmesini sağlayabilir. Bu beklenilmeyen iktisadi durum veya olaylar olumlu veya olumsuz olarak gerçekleşmesine göre hem bireyin iktisadi performansında hem de makro ekonomik açıdan dalgalanmalarda belirleyici olabilir.

Roger Scruton'a (2013) göre dünyaya kötümserler tarafından değil hatalı fikirlerine şiddetli şekilde inanan ve fikrini değiştirmeyen iyimserler tarafından zarar verilir. Scruton'un bu önermesi her ne kadar tartışmaya açık da olsa gerçekçi olmayan iyimserlik ve kötümserliğin de iktisadi açıdan analiz edilmesi önemlidir. Bu noktadan hareketle içerisinde umut kavramını da içeren kurgusal beklentilerin iktisadi modellemeye dahil edilmesi belirsizlik koşuları altındaki beklenti düzenini daha fazla anlamayı sağlayabilir.

Peter Thompson'ın (2013) iktisadi hayata dair tanımlaması bahsetmeye değer:

> "Bloch'un insanlık tarihinde "sıcak akış" olarak adlandırdığı ve ütopya, inanç, beklenti, başarı hissi, umut gibi tüm kavramlara katkı veren fakat tüketim kapitalizminin iktisadi redüksiyonizminin "soğuk akışı" altında ezilen duygu ve düşünceleri değerlendirmek gerekiyor. Mutluluk ve iyimserlik artık soğuk bir para ve mal çerçevesinde ölçülüyor. İnsanlar evlerinin yükselen değeri ve düşük faiz oranları ile harcama kapasitelerinin artması sonucu mutlu olabiliyor. Günü ve anı yaşamak toplumun mottosu oldu ve dinamik veya herhangi farklı, yeni veya daha iyi birşeye yol açabilecek herhangi bir süreci takip etme eğilimi de yok oldu."

Peter Thompson'ın tasvir ettiği ekonomi politik ve bu toplumsal ve bireysel vaziyetin hayatlarımıza dair sosyopolitik sonuçları bizi umutsuz hissetiriyor. Soren Kierkegaard'ın söylediği gibi: "İnsanlar tolere edebileceği seviyedeki umutsuzluğa uyum sağlayıp buna mutluluk adını veriyorlar." Az gelişmişlik, cinsiyet ve sınıflar arası eşitsizlikler ile kötümser bir döngü oluşturan diğer faktörler bizi içsel olarak iyiliğe inanmayan, sinik bir duygu ve düşünce alemine hapsediyor. Sadece finansal kararlar veya işyeri verimliliği gibi pratik ve anlık iktisadi kavramlar için değil bireyin

ruh halini ve uzak ve belirsiz geleceği, daha yaratıcı ve daha yüksek motivasyon ve dolayısıyla daha yüksek eylemlilik ile gerçekleştirmesi için umut iktisadi anlamda da önemli bir potansiyel sunuyor.

Umut kavramının özellikle kurgusal olanları olmak üzere iktisadi beklentileri hangi şekilde ve seviyede etkilediğini test etmek bundan sonraki çalışmalar açısından önemlidir. Snyder'in (2002) umut teorisinde öne sürdüğü üzere yüksek umut seviyesine sahip bireyler amaca yönelik eylemlerde daha başarılıyken düşük umut seviyesine sahip bireyler daha başarısızdır. Bu bulgudan hareketle iktisadi beklentiler ve karar almadaki başarı düzeyi ile bireyin umut seviyesi arasındaki ilişkiyi iktisadi açıdan test etmek literatüre önemli bir katkı sağlayabilir. Duygulanımın ve bilinçdışı süreçlerle birlikte işleyen bilinçli süreçlerin iktisadi olgulara etkisini anlayabilmek ve buna göre iktisadi beklentileri yeniden modellemek iktisat ve ilgili disiplinlerdeki gelişmelerle birlikte zorunlu olmuştur. Davranışsal olarak çerçevesi oluşturulan zaman indirimi, şimdiki zaman yanlılığı, gelecek yanlılığı, beklenti yanlılığı, bulunabilirlik kısayolu gibi zihinsel hata veya eğilimleri kullanacak gelecekteki çalışmalar bu hedefe katkı sağlama potansiyeline sahiptir.

6. SONUÇ

Ekonomik yazındaki yerleşik beklenti yorumu beklentilerin bilişsel ve motivasyonel yönlerini analiz etmektedir. Özellikle davranışsal iktisat yazının duygulanım kısayolu ve benzeri teorilerle ortaya koyduğu gibi birey, zamansal değerlendirmeler yaparken ve belirsizlik altında karar verirken salt bilişsel bir makine gibi bir süreç işletememektedir. Bu durumun kabulü iktisadi yöntem ve analiz açısından beklentilerin değerlendirilmesinde umut faktörünü önemli kılmaktadır çünkü umut beklenti oluşumu ve karar alma sürecinde salt bilişsel süreçlerle değil duygulanımsal, motivasyonel ve bireysel yönleri de içermektedir.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki umut etmek eyleminin hedeflenen sonuçların gerçekleştirilmesinden bağımsız olarak bireye sağladığı bir haz hissi de vardır ve bu his rasyonel bir beklentiye dayanıp dayanmadığına göre bireyin eylemlilik düzeyini ve dolayısıyla iktisadi hayata katılım yoğunluğunu da belirleyebilir. İrrasyonel bir beklentiden kaynağını alan bir umut, bireyin olasılık hesaplarını bilişsel olarak değerlendirmesi sonucu gerçekleşme ihtimali çok düşük görülebilir. Fakat birey yine de umut edebilir ve bu durum iktisatta yerleşik matematiksel beklenti varsayımlarının aksi bir durumu işaret etmektedir. Jens Beckert'in (2016) ortaya koyduğu *kurgusal beklentiler* belirsiz geleceğe dair bireyin zaman algısı ve yaratacılık yetisiyle ve matematiksel beklentilerin mekanik ve belirli düzenini aşan bir beklenti yaklaşımını ortaya koymaktadır. Kurgusal beklentilerin bu yönüyle içerisinde umudu barındırdığı ortadadır ve umut motivasyonel yönüyle kurgusal beklentilerin hem oluşturulması hem de beklentilerin gerçekleştirilmesi sürecinde gelecekte ortaya çıkabikecek potansiyel sorun ve engellerle bireyin başa çıkmasını veya alternatif yollar türetmesini sağlayabilir.

Frydman'ın (2010) belirttiği üzere ekonomi biliminde evrensel bir kesinlik sağlamak her olay için mümkün değildir ve belirsizlik ile birlikte insanların bilgilere, uyarıcılara, işaretlere verdiği tepkileri değerlendirmeye almadan mantıklı ve tutarlı ve bir iktisat oluşturmak mümkün değildir. İktisadi modellerdeki zaman algısı geçmişi,

şimdiki anı ve geleceği değerlendirmede farklı bilimsel konumları içermektedir. Özellikle keynesyen devrim sonrası kısa ve uzun dönem iktisadi zaman algısının değişimi ve bu zaman faktörünün öneminin iktisat okulları açısından belirleyici olması önemlidir. İktisadi açıdan zaman algısını kurgularken bireyin yaratıcı tarafını ve uzun dönemde mevcut andaki ekonomik şartlardan çok daha iyisini hayal etmesi ve kurgulamasını değerlendirmeye almamak bir tür eksiklik oluşturmaktadır. Uzak geleceğe dair belirsizlik bu değerlendirmeye katmama durumunu kaçınılmaz gibi gösterse de iyimserlik, umut gibi motivasyonel yönü olan ve bireyi eylemlilik veya eylemlilikten bağımsız salt zihinsel kurguya yönlendiren faktörlerin doğasının anlaşılması ve iktisadi analize dahil edilmesi gereklidir. Umudun birey üzerindeki anlık etkisi ve belirsizlik geleceğe yönelik itici gücü, iktisadi modelleme açısından hem kısa dönemli hem de uzun vadeli beklentilerin belirsizlik koşulları altında mevcut anda tahmin edilmesini kolaylaştırma potansiyeline sahiptir. Ayrıca ekonomik buhran zamanlarında hem bireysel hem de toplumsal olarak ekonomik bireyi kuşatan umutsuzluk ve kötümser beklenti durumlarının krizleri daha da kötüleştirici etkisinden ekonomiyi kurtarabilmek için, bireysel iktisadi davranış ve toplumsal eğilimlerin görece daha olumlu bir noktaya evrilmesi için umut gibi duygulanımsal yönü olan konseptlerin daha iyi anlaşılması gereklidir.

Gerçek hayatta iktisadi ajanlar ekonomik tahmin yaparken eksik bilgiye sahiplerdir. Ayrıca iktisadi ajanlar geleceğe dönük tahminde bulunurken kendi yaratıcılık düzeyleri, analitik yeteneği, kişilik özellikleri ve o andaki sosyal yapıdan etkilenirler (Frydman, Goldberg, 2010). Umut da hem Frydman ve Goldberg'i saydığı tüm bu kişiye ait faktörlerden hem etkilenen hem de bu faktörleri etkileyen bir konsepttir. İktisadi ajanlar, bilgiye ulaşmada karşılaşılan içsel ve dışsal sınırlılıklar, zaman kısıtları, geleceğin belirsiz olması gibi durumlarla ne kadar yüksek seviyede karşılaşırsa, o kadar tek tip bir matematiksel beklenti oluşturma koşulundan uzaklaşacaklardır. Bu tip homojen olmayan beklentiler iktisadi ajanlar tarafından sınırsız bir sayıda farklı şekilde oluşturulabilir ve bunun sonucu olarak da sistematik hatalar ortaya çıkabilir veya bireyin yaratıcı ve sorun çözme kabiliyeti ile birlikte orijinal alternatifler türetilebilir. İnsana özgü bu yaratıcılık ve sorun çözme kabiliyetinin kaynağını ve itici gücünü umut, korku, arzu gibi duygulardan almaktadır. Bu yüzden bu tip duyguların ve ilgili duygulanım hallerinin iktisadi çalışmalarda daha fazla araştırma konusu olması gereklidir. Matthew Rabin'in (2002) belirttiği üzere

Ortodoks iktisat yazını son yıllara kadar davranışsal hataların olduğu modelleri kabul etmek konusunda çok istekli değillerdi fakat davranışsal ve deneysel iktisadın bulguları ile birlikte iktisatçılar bu tip inkarın ekonomi bilimi açısından faydalı olmadığını görmeye başladılar. İktisat yazınına Rabin'in (2002) önerdiği gibi daha yüksek bir psikolojik gerçekçilik kazandırmak "iyi psikolojinin öğretilerini iyi bir iktisat" ile buluşturmak anlamına gelecektir. İktisatta duyguların rolünü anlayabilmek için çok daha fazla yol katedilmesi gerekiyor. Örnek olarak anlık duygular risk alan davranışı teşvik edebilirken, bu tip risk alan bir davranış ile ilgili geçmişteki olumsuz tecrübeleri değerlendiren bir beklenen duygu tam tersine risk alan davranışı engelleyebilir (Bandelij ve diğ. 2017). Beklenmeyen, anlık duygular rasyonel değerlendirme sürecinden bir sapma oluşturabilir çünkü bu tip duyguların mantıklı düşünme ve değerlendirme sürecini zaman zaman arkaplana ittiği görülür. İster bütüncül ister bireyci olsun umudun iktisadi beklenti ve kararlara etkisi olduğu aşikardır. Bu etkinin nasıl gerçekleştiği ve hangi sonuçlara yol açtığını ise konuya dair gelecekte yapılacak çalışmaların ortaya koyması umut edilmektedir.

Viktor Frankl (1984) bireyin zihinsel olarak cesaret ve umudunu kaybetmesinin ölümcül bir sonucu olacağını söyler. Bu açıdan sosyal ve politik olarak ve kollektif hareket bilinci ile daha fazla proaktif davranmak, mevcut dünya iktisadi düzenini değiştirmek ve insanların mutluluk seviyesini artırmak, toplumun ve bireyin yaratıcılık ve umut seviyesine bağlıdır. Antonio Gramsci, iradenin iyimserliği ile aklın kötümserliği arasında bir çekişme olduğundan sözeder (Gramsci, 1992). Gramsci'in sözünü ettiği bu irade ile akıl arasındaki diyalektik çekişme bireyi ve toplumları hem daha iyiye hem de daha kötüye taşıyabilir. Terry Eagleton'ın (2015) "İyimser olmayan Umut" konsepti karanlık dünyada umutsuzluk ile başbaşa kalan bireylerin, sosyal ve politik umuda sahip olabilmesini sağlamada değerli bir pencere açabilir. Sosyal bir bilim olarak iktisat, bu anlamda büyük bir etki yaratma potansiyeline sahiptir.

KAYNAKÇA

Akerlof, George, Robert Shiller. 2009. **Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy and Why it Matters for Global Capitalism**. 1.bs. New Jersey: Princeton University Press.

Akman, Yasemin, Fidan Korkut. 1993. Umut Ölçeği Üzerine bir Çalışma. **Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**. c. 1. s. 9: 193-202.

Alhakami, Ali S., Paul Slovic. 1994. A Psychological Study of the Inverse Relationship Between Perceived Risk and Perceived Benefit. **Risk Analysis**. c. 14. s. 6: 1085-1096.

Allais, Maurice. 1953. Fondements d'une théorie positive des choix comportant un risque et critique des postulats et axiomes de l'école Américaine. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. s. 40: 257–332. çev. The foundations of a positive theory of choice involving risk and a criticism of the postulates and axioms of the American School. **In Expected utility hypotheses and the Allais paradox**. ed. M. Allais, O. Hagen. Dordrecht: D. Reidel. 1979.

Andersson, Matthew A. 2012. Dispositional Optimism and the Emergence of Social Network Diversity. **The Sociological Quarterly**. c. 53. s. 1: 92-115.

Angner, Erik, George F. Loewenstein. 2012. Behavioral Economics. **Handbook of The Philosophy of Science: Philosophy of Economics**. ed. Uskali Mäki. Amsterdam: Elsevier: 641-690.

Aquinas, Thomas. 2006. **Summa Theologiae**. Cambridge University Press

Armor, David A., Shelley E. Taylor. 2002. When Predictions Fail: The Dilemma of Unrealistic Optimism. **Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment**. ed. T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman. New York: Cambridge University Press: 334-347.

Arrow, Kenneth J. 1982. Risk Perception in Psychology and Economics. **Economic Inquiry**. s. 20: 1–9.

Arthur, Brian W. 1991. Designing Economic Agents that Act like Human Agents: A Behavioral Approach to Bounded Rationality. **The American Economic Review**. c. 81. s. 2: 353-359.

Assenza, Tiziana. William A. Brock. Cars H. Hommes. 2012. Animal Spirits, Heterogeneous Expectations and the Amplication and Duration of Crises.

Averill, James R., Catlin George, Kyum K. Chon. 1990. **Rules of Hope**. New York: Springer-Verlag.

Bandelij, Nina, Julie Kim, Zaibu Tufail. 2017. Emotions in Economy. ed. Roger Frantz, Shu-Heng Chen, Kurt Dopfer. **Routledge Handbook of Behavioral Economics**. New York, NY. Routledge: 320-336.

Barens, Ingo. 2011. **Animal spirits in John Maynard Keynes's general theory of employment, interest and money: Some short and sceptical remarks**. Darmstadt Discussion Papers in Economics, Darmstadt.

Bargh, John A. 1994. The four horsemen of automaticity: Awareness, intention, efficiency, and control in social cognition. Ed. R. Wyer, T. Srull. **Handbook of Social Cognition**. Lawrence Erlbaum.

Barrett, Lisa Feldman., Michele M. Tugade. Randall W. Engle. 2004. Individual Differences in Working Memory Capacity and Dual-Process Theories of the Mind. **Psychological Bulletin**. c. 130. s. 4: 553–573.

Bassett, Rodney L., Irene Garrick, Melissa Fogarty, Sara Giagalone, Afton Kapuscinski, Matt Olmstead, Megan McRae. Nathan Claes, Donna Birrittella, Amanda Mogle, Robert Distaffen. 2008. Walking Down the Sunny side of the Street: Three Studies Developing a Spiritually Nuanced Measure of Optimism. **The International Journal for the Psychology of Religion**. c. 18: 330-52.

Bechara, Antoine, Antonio R. Damasio. 2005. The somatic marker hypothesis: a neural theory of economic decision. **Games and Economic Behaviour**. c. 52. s. 2: 336–372.

Beck, Aaron T. Arlene Weissman, David Lester, Larry Trexler. 1974. The Measurement of Pessimism: The Hopelessness Scale. **Journal of Consulting and Clinical Psychology**. c. 42. s. 6: 861-865.

Beckert, Jens. 2016. **Imagined Futures: Fictional Expectations and Capitalist Dynamics**. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Belen, Hacer. 2012. Developing a Hope Scale with a Story-Based Approach. Doktora Tezi. Houston University.

Bendor, Jonathan. 2010. **Bounded Rationality and Politics**. Berkeley: University of California Press.

Bennett, Oliver. 2011. Cultures of Optimism. **Cultural Sociology**. c. 5. s. 2: 301-20.

Bernardo, Allan I. 2010. Extending Hope Theory: Internal and External Locus of Trait Hope. **Personality and Individual Differences**. c. 49. s. 8: 944-949.

Bernoulli, Daniel. 1738. Specimen Theoriae Novae de Mensura Sortis. Commentarii Academiae Scientiarum Imperialis Petropolitanae. çev. Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk. E**conometrica**. s. 22: 23–36.

Bloch, Ernst, 1954. **Principle of Hope: Volume One**. çev. Neville Plaice, Stephen Plaice, Paul Knight. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

_____. 1955. **Principle of Hope: Volume Two**. çev. Neville Plaice, Stephen Plaice, Paul Knight. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

_____. 1959. **Principle of Hope: Volume Three**. çev. Neville Plaice, Stephen Plaice, Paul Knight. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

Bloeser, Claudia, Titus Stahl. 2017. Hope. **The Stanford Encyclopedia of Philosophy**. ed. Edward N. Zalta.

Bock, Cherice. 2016. **Hope in ancient Greek: Pandora and the Greek goddess Elpis**. https://chericebock.com/2016/04/23/hope-in-ancient-greek-pandora-and-the-greek-goddess-elpis/. [18.12.2018].

Bovens, Luc. 1999. The Value of Hope. **Philosophical and Phenomenological Research** c. 59. s. 3: 667-681.

Branch, William A. 2002. Local Convergence Properties of a Cobweb Model with Rationally Heterogeneous Expectations. J**ournal of Economic Dynamics and Control**. c. 27. s.1: 63-85.

_____. 2004. The Theory of Rationally Heterogeneous Expectations: Evidence from Survey Data on Inflation Expectations. **The Economic Journal**. s. 114: 592–621.

_____. 2007. Sticky Information and Model Uncertainty in Survey Data on Inflation Expectations. **Journal of Economic Dynamics and Control**. c. 31. s. 1: 245-276.

Brock, William A., Cars H. Hommes. 1997. A Rational Route to Randomness. **Econometrica**. c. 65. s. 5: 1059-1095.

Bruininks, Patricia, Bertram F. Malle. 2005. Distinguishing Hope from Optimism and Related Affective States. **Motivation and Emotion**. c. 29. s. 4: 324-352.

Buchanan, Gregory M., Martin E. P. Seligman. 1995. **Explanatory Style**. Hillsdale, NJ: Erlbaum.

Cagan, Phillip. 1956. The monetary dynamics of hyper-inflation**. Studies in the quantity theory of money**, ed. Milton Friedman. Chicago: University of Chicago Press.

Camerer, Colin. 1998. Bounded Rationality in Individual Decision Making. **Experimental Economics**. s. 1: 163–183.

Carter, Michael, Rodney Maddock. 1984. **Rational Expectations: Macroeconomics for the 1980's?.** 1.bs. Londra: MacMillan.

Chang, Edward C., Thomas J. D'Zurilla, Albert Maydeu-Olivares. 1994. Assessing the Dimensionality of Optimism and Pessimism Using a Multimeasure Approach. **Cognitive Therapy and Research**. c. 18. s. 2.

Cheysson, Emile. 1887: La Statistique Geometrique: Ses Applications Industrielles et Commeriales. **Le Genie Civil**. s. 10: 206–210.

Clore, Gerald L., Jeffrey R. Huntsinger. 2007. How Emotions Inform Judgment and Regulate Thought. **TRENDS in Cognitive Sciences**. c. 11. s. 9.

Clore, Gerald L., Karen Gasper. Erika Garvin. 2001. Affect as Information. ed. J. P. Forgas. **Handbook of Affect and Social Cognition**. Mahwah, NJ. Lawrence Erlbaum Associates: 121-144.

Damasio, Antonio R. 1994. **Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain**. Grosset/Putnam, New York.

David Hardesty, Blair Kidwell, Jason Rowe. 2009. Consumer Hope Scale: Development and Validation of Dispositional and Situational Measures. **Advances in Consumer Research Volume 36**. ed. Ann L. McGill, Sharon Shavitt, MN. Duluth. Association for Consumer Research: 874-874.

Day, J.P. 1969. Hope. **American Philosophical Quarterly**. c. 6. s. 2: 89–102.

De Grauwe, Paul. 2011. Animal spirits and monetary policy. **Economic Theory**. c. 47, s: 2-3.

Dember, William N., Stephanie Martin, Mary K. Hummer, Steven Howe, Richard Melton. 1989. The Measurement Of Optimism And Pessimism. **Current Psychology: Research and Reviews**. c.1. s. 8: 102-l19.

Dequech, David. 1999. Expectations and Confidence under Uncertainty. **Journal of Post Keynesian Economics**. c. 21 s.3: 415-430.

Eagleton, Terry. 2015. **Hope without Optimism**. 1. bs. Yale University Press.

Ellsberg, Daniel. 1961. Risk, Ambiguity, and the Savage Axioms. **Quarterly Journal of Economics**. s. 75: 643–659.

Epstein, Seymour. 1994. Integration of the Cognitive and the Psychodynamic Unconscious. **American Psychologist**. c. 49. s. 8: 709-724.

Erikson, Erik. 1994. **lnsight and Responsibility**. New York.

Evans, George W., Seppo Honkapohja. 2001. **Learning and Expectations in Macroeconomics**.1.bs. Princeton: Princeton Universtiy Press.

_____. 2008. Learning in Macroeconomics. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Evans, George, Garey Ramey. 1992. Expectation calculation and macroeconomic dynamics. American Economic Review. s. 82: 207–224.

_____.1998. Calculation, Adaptation and Rational Expectations. Macroeconomic Dynamics. s. 2: 156–182.

Eyuboğlu, Sabahattin, Azra Erhat. 1977. **Hesiodos'un Eseri ve Kaynakları**. 1.bs. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Farmer, Roger E.A. 2008. Animal Spirits. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Finucane, Melissa L., Ali Alhakami, Paul Slovic, Stephen M. Johnson. 2000. The Affect Heuristic in Judgments of Risks and Benefits. **Journal of Behavioral Decision Making**. s. 13: 1-17.

Fisher, Irving. 1911. **The purchasing power of money**. New York: Macmillan.

Frankl, Viktor E. 1984. **Man's Search for Meaning**. 3. bs. New York, NY: First Washington Square Press.

Freud, Sigmund. 1928. **The Future of an Illusion**. çev. James Strachey. W . W . Norton & Company. New York.

Friedman, Milton. 1957. **A theory of the consumption function**. Princeton: Princeton University Press.

_____. 1968. The role of monetary policy. **American Economic Review.** s. 58: 1–17.

Froh, Jeffrey J. 2004. The History of Positive Psychology: Truth Be Told. **NYS Psychologist**. c. 16. s. 3: 18-20.

Fromm, Erich. 1968. **The Revolution of Hope: Toward a Humanized Technology**. New York: Harper Colophon Books.

Frydman, Roman, Michael D. Goldberg. 2010. **Life After "Rational Expectations": Imperfect Knowledge, Behavioral Insights and the Social Context**. Conference of the Institute for New Economic Thinking King's College, Cambridge, United Kingdom.

Gabaix, Xavier. 2014. A Sparsity-Based Model of Bounded Rationality. **The Quarterly Journal of Economics**. c. 129. s. 4: 1661-1710.

Gadiana, Leny G., Adonis P. David. 2015. Brief Report: Rasch Analysis of the Locus-of-Hope Scale. **Educational Measurement and Evaluation Review**. c.1. s.6: 32-37.

Gasper, Karen. Gerald L. Clore. 2002. Attending to the Big Picture: Mood and Global Versus Local Processing of Visual Information. **Psychological Science**. c. 13. s. 1: 34-40.

Gawronski, Bertram, Laura A. Creighton. 2013. Dual Process Theories. **The Oxford Handbook of Social Cognition**. New York, NY: Oxford University Press: 282-312.

Gigerenzer, Gerd. 1997. Bounded Rationality: Models of Fast and Frugal Inference. **Swiss Journal of Economics and Statistics**. c. 133. s. 2: 201–218.

Gottschalk, Louis A. 1974. Quantification and Psychological Indicators of Emotions: The Content Analysis of Speech and other Objective Measures of Psychological States. **The International Journal of Psychiatry in Medicine**. c.5. s.4: 587–596.

Govier, Trudy Rose. 2011. Hope and its Opposites. **Journal of Social Philosophy.** c. 42 s. 3: 239-253.

Gramsci, Antonio. 1992. **Prison Notebooks**. 2. bs. c.1. Columbia University Press.

Guse, Eran A. 2010. Heterogeneous Expectations, Adaptive Learning, and Evolutionary Dynamics. **Journal of Economic Behavior & Organization**. s. 74: 42-57.

Hansen, Lars Peter, Thomas J. Sargent. 1980. Formulating and estimating dynamic linear rational expectations models. **Journal of Economic Dynamics and Control** c. 2. s. 1: 7–46.

Hargreaves-Heap, Shaun, Martin Hollis. 1987. **Economic Man. The New Palgrave Dictionary of Economics**. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Hayek, Friedrich A. 1952. **The Sensory Order: An Inquiry into the Foundations of Theoretical Psychology**. 1. bs. Chicago: The University of Chicago Press.

Herth, Kaye A. 1990. Fostering Hope in the Terminally Ill. **Nursing Science Quarterly** c. 4. s. 3: 177-184.

Herth, Kaye A. 1991. Development and Refinement of an Instrument to Measure Hope. **Scholarly Inquiry for Nursing Practice: An International Journal**. s. 5: 39-51.

Hobbes, Thomas. 1968. **Leviathan**. Ed. C.B. Macpherson. Penguin Books.

Hommes, Cars. 2011. The Heterogeneous Expectations Hypothesis: Some Evidence from the Lab. **Journal of Economic Dynamics & Control**. c. 35. s.1: 1–24.

Hong, Philip Young P., Sangmi Choi. 2013. The Employment Hope Scale: Measuring an Empowerment Pathway to Employment Success. **International Journal of Psychology Research.** c.8, s.3.

Hume, David. 2000. **A Treatise of Human Nature**. Oxford: Clarendon Press.

Irving, Lori M., Charles R. Snyder, JJ Crowson Jr. 1998. Hope and coping with cancer by college women. **Journal of Personality**. s. 22: 195–214.

James, William. 1890. **The Principles of Psychology**. 2 cilt. New York: Henry Holt.

Kahneman, Daniel, Amos Tversky. 1979. Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk. **Econometrica**. c. 47. s. 2: 263-291.

Kahneman, Daniel. 2003. A Perspective on Judgment and Choice: Mapping Bounded Rationality. **American Psychologist**. c. 58. s. 9: 697-720.

Kant, Immanuel. 1998. **Critique of Pure Reason**. çev. P. Guyer, A.W. Wood. Cambridge: Cambridge University Press.

Kersting, Felix, Daniel Obst. 2016. **Behavioral Economics**. https://www.explor_ng-econom_cs.org/en/or_entat_on/behav_oral-econom_cs/. [02.01.2019].

Keynes, John Maynard. 1921. **A Treatise on Probability**. London: Macmillan.

_____. 1936. The General Theory of Employment, Interest and Money. **The Collected Writings of John Maynard Keynes.** ed. D. E. Moggridge. 7.bs. London: Macmillan.

Klaes, Matthias, Esther-Mirjam Sent. 2003. **A conceptual history of the emergence of bounded rationality**. ESHET Conference.

Knight, Frank H. 1933. **Risk, Uncertainty and Profit**. London: London School of Economics.

Koppl, Roger. 1992. Reply to Ozawa, Moggridge, and Visser, **Journal of Economic Perspectives**. c. 6. s. 3: 211-212.

Koyck, Leendert Marinus. 1954. **Distributed lags and investment analysis**. Amsterdam: North-Holland.

Kraft, Andreas M., Perrig-Chiello Pasqualina, Andreas M.Walker. 2018. **Hope for a Good Life**. Social Indicators Research Series:72. İsviçre: Springer.

Kralik, Jerald D., Eric R. Xu, Emily J. Knight, Sara A. Khan, William J. Levine. 2012. When Less Is More: Evolutionary Origins of the Affect Heuristic. **PLoS ONE**. c. 7. s. 10: e46240.

Kydland, Finn E., Edmund C. Prescott. 1982. Time to build and aggregate fluctuations. **Econometrica**. c. 50. s. 6: 1345–1370.

Lacasse, Katherine. 2015. Going with Your Gut: How William James' Theory of Emotions Brings Insights to Risk Perception and Decision Making Research. **New Ideas in Psychology**. s. 46: 1-7.

Lazarus, Richard S. 1999. Hope: An Emotion and a Vital Coping Resource against Despair. **Social Research.** c. 66. s. 2: 653-678.

LeDoux, Joseph. 1996. **The Emotional Brain: The Mysterious Underpinnings of Emotional Life**. Simon and Schuster, New York.

Lempert, Karolina M., Elizabeth A. Phelps. 2014. Neuroeconomics of Emotion and Decision Making. **Neuroeconomics: Decision Making and the Brain Book**. 2. bs. ed. Paul W. Glimcher, Ernst Fehr. Academic Press: 219-236.

Lipman, Barton L. 1995. Information Processing and Bounded Rationality: A Survey. **The Canadian Journal of Economics**. c. 28. s. 1: 42-67.

Locke, John. 1975. **An Essay Concerning Human Understanding**. Oxford: Clarendon Press.

Loewenstein. George F., Elke U. Weber, Christopher K. Hsee, Ned Welch. 2001. Risk as Feelings**. Psychological Bulletin**. c. 127. s. 2: 267–286.

Loomes, Graham. 2008. Prospect Theory. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Lucas Jr., Robert E., Edward C. Prescott. 1971. Investment under uncertainty. **Econometrica** c. 39. s. 5: 659–681.

Lucas Jr, Robert E. 1977. Understanding Business Cycles. **Stabilization of the Domestic and International Economy** ed. K. Brunner, A.H. Meltzer. Amsterdam, New York: North-Holland.

_____. 1972. Econometric testing of the natural rate hypothesis. **The econometrics of price determination**. ed. Otto Eckstein. Washington, DC: Board of Governors of the Federal Reserve System.

Lybbert, Travis J., Bruce Wydick. 2016. Hope As Aspirations, Agency, and Pathways: Poverty Dynamics and Microfinance in Oaxaca, Mexico. **Nber Working Paper Series**. Working Paper 22661.

Machina, Mark J. 2008. Expected Utility Hypothesis. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

_____. 2008. Non-expected Utility Theory**. The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Mandler, Michael. 1999. **Dilemmas in economic theory: Persisting foundational problems of microeconomics**. New York: Oxford University Press.

Manson, Steven M. 2007. Bounded Rationality in Agent-based Models: Experiments with Evolutionary Programs. **International Journal of Geographical Information Science**. c. 20. s. 9: 991-1012.

Markowitz, Harry. 1952. The Utility of Wealth. **Journal of Political Economy**. s. 60: 151–158.

Marschak, Jacob. 1950. Rational Behavior, Uncertain Prospects, and Measurable Utility. **Econometrica**. s. 18: 111–141.

Martin, Adrienne. 2011. Hopes and Dreams. **Philosophy and Phenomenological Research**. c. 83. s. 1:148-173.

Matsson, Lars-Göran, Jörgen W. Weibull. 2002. Probabilistic Choice and Procedurally Bounded Rationality. **Games and Economic Behavior**. c. 41. s. 1: 61-78.

McGeer, Victoria. 2008. Trust, Hope and Empowerment. **Australasian Journal of Philosophy.** c. 86. s. 2: 237-254.

Meirav, Ariel. 2009. The Nature of Hope. Ratio. c. 22. s. 2: 216-233.

Meninger, Karl. 1959. The Academic Lecture: Hope. **The American Journal of Psychiatry**. c.116 s. 6: 481-491.

Miceli, Maria, Cristiano Castelfranchi. 2010. Hope the Power of Wish and Possibility. **Theory & Psychology**. c. 20. s. 2: 251-276.

Miller, Judith F. 1986. Development of an Instrument to Measure Hope. Doktora Tezi. University of Illinois at Chicago.

_____. 2000. **Coping with Chronic Illness: Overcoming Powerlessness.** 3. bs. Philadelphia: F.A. Davis Company.

Mincer, Jacob. 1969. **Economic Forecasts and Expectations: Analyses of Forecasting Behavior and Performance**. New York: Colombia University Press.

Mises, Ludwig von. 1949. **Human Action: A Treatise on Economics**. 4. bs. San Francisco: Fox&Wilkes.

Moors, Agnes, Jan De Houwer. 2006. Automaticity: A Theoretical and Conceptual Analysis. **Psychological Bulletin**. c. 132. s. 2: 297–326.

Morse, Janice M., Barbara Doberneck. 1995. Delineating the Concept of Hope. **Journal of Nursing Scholarship.** c. 27. s. 4: 277-285.

Mowrer, Hobart O. 1960. **Learning Theory and Behavior**. New York: Wiley.

Mullainathan, Sendhil, Richard H.Thaler. 2000. Behavioral Economics. **Nber Working Paper Series.** Working Paper: 7948.

Muth, John F. 1961. Rational expectations and the theory of price movements. **Econometrica.** c. 29: 315–335.

Nagatsu, Michiru. 2014. Behavioral Economics, History of. **International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences**. 2. bs. Elsevier: 443–449.

Nerlove, Marc. 1958. **The dynamics of supply: Estimation of farmers' response to price**. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Nowotny, Mary L. 1989. Assessment of hope in patients with cancer: Development of an instrument. **Oncology Nursing Forum**. c. 16: 57-61.

Ochs, Sidney. 2004. **A History of Nerve Functions**. From Animal Spirits to Molecular Mechanisms.

Parkin, Michael. 2008. Adaptive Expectations. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Peterson, Cristopher. 2000. The Future of Optimism. **American Psychologist.** s. 55: 44-55.

Pettit, Philip. 2004. Hope and its Place in Mind. **The Annals of the American Academy of Political and Social Science**. c.1. s. 592: 152-165.

Phelps, Edmund S. 1970. **Microeconomic foundations of employment and inflation theory.** New York: Norton.

Pozzebon, Kay. 2010. The Development of the Multidimensional Integrated Hope Scale With Application to Quality of Life and Responsible Financial Behaviour. Doktora Tezi.

Rabin, Matthew. 2002. A perspective on psychology and economics. **European Economic Review**. s. 46: 657-685.

Ramsey, Frank. 1926. Truth and Probability. **In The foundations of Mathematics and Other Logical Essays**. ed. R. Braithwaite. New York: Harcourt, Brace and Co, 1931. Reprinted in Foundations: Essays in philosophy, logic, mathematics and economics, ed. D. Mellor. New Jersey: Humanities Press, 1978.

Samuelson, Paul. 1952. Probability, Utility, and the Independence Axiom. **Econometrica**. s. 20: 670–678.

Sargent, Thomas J., N. Wallace. 1976. Rational expectations and the theory of economic policy. **Journal of Monetary Economics.** c. 2. s. 2: 169–183.

Sargent, Thomas J. 1987. **Rational Expectations. The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan

Savage, Leonard J. 1954. **The foundations of statistics**. New York: Wiley.

Scheier, Michael, Charles Carver. 1992. Effects of Optimism on Psychological and Physical Well-Being: Theoretical Overview and Empirical Update. **Cognitive Therapy and Research**. c.16. s. 2: 201-28.

Schmeidler, David. Peter Wakker. 1987. Expected Utility and Mathematical Expectation. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c. 1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Schoemaker, Paul J. 1982. The Expected Utility Model: Its Variants, Purposes, Evidence and Limitations. **Journal of Economic Literature**. c. 20. s. 2: 529-563.

Schwarz, Norbert, Gerald L. Clore. 1983. Mood, Misattribution, and Judgments of Well-being: Informative and Directive Functions of Affective States. **Journal of Personality and Social Psychology**. s. 45: 513-523.

_____.1988. How do I feel about it? Informative Functions of Affective States. Ed. K. Fiedler, J. Forgas**. Affect, Cognition, and Social Behavior**. Toronto, Ontario, Canada. Hogrefe International: 44-62.

_____.1996. Feelings and Phenomenal Experiences. ed. ET Higgins, AW Kruglanski. **Social Psychology: Handbook of Basic Principles**. New York: Guilford Press: 433-465.

_____.2003. Mood as Information: 20 Years Later. **Psychological Inquiry**. s. 14: 296-303.

Schwarz, Norbert. 2010. Feelings-as-Information Theory. ed. P. Van Lange, A. Kruglanski, E. T. Higgins. **Handbook of Theories of Social Psychology**. Sage.

Scioli, Anthony., Ricci, M., Nyugen, T., Scioli, E. R. 2011. Hope: Its Nature and Measurement. **Psychology of Religion and Spirituality** c. 3. s. 2: 78-97.

Scruton, Roger. 2013. **The Uses of Pessimism: And the Danger of False Hope**. 1. bs. Oxford University Press.

Selten, Reinhard. 1998. Features of Experimentally Observed Bounded Rationality. **European Economic Review**. s. 42: 413-436.

Sen, Amartya. 1985. Rationality and Uncertainty. **Theory and Decision**. c. 18. s. 2): 109-127.

_____.1987. Learning in Macroeconomics. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Sent, Esther-Miriam. 2004. Behavioral Economics: How Psychology Made its (limited) Way back into Economics. **History of Political Economy**. s. 36: 735-760.

Sethi, Rajiv, Reiner Franke. 1995. Behavioural Heterogeneity under Evolutionary Pressure: Macroeconomic Implications of Costly Optimisation. **Economic Journal**. s. 105: 583-600.

Shiller, Robert J. 2008. . **Expectations. The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Simon, Herbert A. 1955. A behavioral model of rational choice. **Quarterly Journal of Economics**. s. 69: 99-118.

_____. 1956. Rational choice and the structure of the environment. **Psychological Review.** s. 63: 129–138.

_____. 1987. Satisficing. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 1. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

_____.2008. Bounded Rationality. **The New Palgrave Dictionary of Economics**. c.1. 2. bs. Londra: Palgrave Macmillan.

Slovic, Paul, Melissa Finucane, Ellen Peters, Donald G. MacGregor. 2002. Rational Actors or Rational Fools: Implications of the Affect Heuristic for Behavioral Economics. **Journal of Socio-Economics**. s. 31: 329–342.

Snowdon, Brian, Howard R. Vane. 2005. **Modern Macroeconomics: Its Origins, Development and Current State**. 1.bs. İngiltere: Edward Elgar Publishing Limited.

Snyder, Charles R., C. Harris, J.R. Anderson. 1991. The Will and the Ways: Development and Validation of an Individual Differences Measure of Hope**. Journal of Personaliy and Social Psychology**. c. 60. s. 4: 70-585.

Snyder, Charles R. 1989. Reality Negotiation From Excuses to Hope and Beyond. **Journal of Social and Clinical Psycbology.** c. 8. s. 2: 130-157.

Snyder, Charles R., Cheavens, J., Sympson, S. C. 1997. Hope: An Individual Motive for Social Commerce. **Group Dynamics** s. 1: 107-18.

Snyder, Charles R., Hal S. Shorey, Jennifer Cheavens, Kimberley Mann Pulvers, Virgil H. Adams III, Cynthia Wiklund. 2002. Hope and Academic Success in College. **Journal of Educational Psychology**. c. 94. s. 4: 820–826.

Spinoza, Baruch. 1994. **A Spinoza Reader: the Ethics and Other Works**. Princeton University Press.

Stanovich, Keith, Richard West. 2002. Individual Differences in Reasoning: Implications for the Rationality Debate?. ed. T. Gilovich, D. Griffin, D. Kahneman. **Heuristics and Biases: The Psychology of Intuitive Judgment**. Cambridge: Cambridge University Press: 421-440.

Stoner, Martha H. 2003. Measuring Hope. **Instruments for Clinical Health-care Research**. Ed. Frank-Stromberg, Olsen .3. bs: Jones and Bartlett Publishing.

Stotland, Ezra. 1969. **The Psychology of Hope**. San Francisco: Jossey-Bass.

Sympson, Susie C. 1999. Validation Of The Domain Specific Hope Scale: Exploring Hope in Life Domains. Doktora Tezi.

Tarhan, Sinem, Hasan Bacanlı. 2015. Sürekli Umut Ölçeği'nin Türkçe'ye uyarlanması: Geçerlik ve Güvenirlik çalışması. **The Journal of Happiness & Well-Being**. c.1 s.3: 1-14.

Thompson, Peter. Slavoj Žižek. 2013. **The Privatization of Hope: Ernst Bloch and the Future of Utopia**. Durham and London: Duke University Press. 8

Thornton, Henry. 1939. **An Enquiry into the Nature and Effects of the Paper Credit of Great Britain**. London: Allen and Unwin.

Tiger, Lionel. 1979. **Optimism: The Biology of Hope**. New York: Simon & Schuster.

Türkiye İstatistik Kurumu. [17.03.2019]. Yaşam Memnuniyeti Araştırması: 2003-2018. https://biruni.tuik.gov.tr/yayin/views/visitorPages/index.zul

Tversky, Amos, Daniel Kahneman. 1986. Rational Choice and the Framing of Decisions. **Journal of Business**. s. 59: 251-278.

Von Neumann, John. Oskar Morgenstern. 1944. **Theory of Games and Economic Behavior**. Princeton: Princeton University Press.

Yaşar, Özbay, Şerife Terzi, Didem Aydoğan. 2011. Özel Yaşam Alanı Umut Ölçeğinin Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması. **VII. Eğitim bilimleri sempozyumu.**

Zuckerman, Marvin. 2001**. Optimism and Pessimism: Biological Foundations: Optimism & pessimism: Implications for theory, research, and practice**. 1.bs. Washington: American Psychological Association.

ÖZ GEÇMİŞ

1. **Adı Soyadı** **:** Eren YILDIRIM
2. **Doğum Tarihi** **:** 21.01.1990
3. **Unvanı** **:** Araştırma Görevlisi
4. **Öğrenim Durumu** **:** Yüksek Lisans
5. **Çalıştığı Kurum** **:** İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Derece	**Alan**	**Üniversite**	**Yıl**
Lisans	İktisat	Hacettepe Üniversitesi	2013
Y.Lisans	İktisat	Yıldız Teknik Üniversitesi	2019
Doktora	-	-	-